

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET U ZAGREBU

MIRTA SRDAREV

KANONSKA SLIKA STAROINDIJSKOGA DRUŠTVA U MANUOVU
ZAKONIKU

DIPLOMSKI RAD

ZAGREB, 2013.

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet u Zagrebu
Odsjek za indologiju
Mentor: prof. dr. sc. Mislav Ježić
Komentor: dr. sc. Ivan Andrijanić
Student: Mirta Srdarev
Matični broj: 306029
Kontakt: mirta.srdarev@gmail.com

KANONSKA SLIKA STAROINDIJSKOGA DRUŠTVA U MANUOVU
ZAKONIKU

DIPLOMSKI RAD

Zagreb, rujan 2013

SADRŽAJ

Sadržaj.....	3
Uvod.....	5
1. Dhárman.....	7
2. Paralelizam r̥te i dhármana.....	11
3. R̥tá → dhárman → dhármaḥ.....	13
4. Dhármaḥ.....	15
5. Usmena i pismena predaja.....	16
6. Stručna književnost.....	17
7. Stil.....	19
8. Klasifikacija i izvori pravne literature.....	20
9. Dharmasūtre.....	22
9. 1. Opći pregled.....	22
9. 2. Književnost dharmasūtra.....	23
10. Dharmasāstre.....	30
10. 1. Opći pregled.....	30
10. 2. Književnost dharmasāstra.....	30
11. Komentari i dharmanibandhe.....	34
11. 1. Komentari.....	34
11. 2. Dharmanibandhe.....	35
12. Manuov zakonik.....	38
13. Slika staroindijskoga društva ↔ ćaturvarṇasya dharmah.....	43
13. 1. Varṇa.....	43
13. 2. Āśrama.....	44
13. 3. Saṃskāra.....	47
13. 4. Analiza Manuova zakonika.....	49
13. 4. 1. Druga adhyāya.....	49
13. 4. 2. Treća adhyāya.....	55
13. 4. 3. Ćetvrta i peta adhyāya.....	64
13. 4. 4. Šesta adhyāya.....	68
13. 4. 5. Dharma kralja, te dužnosti vaiśya i śūdra.....	71
13. 4. 6. Āpadi karmavidhiḥ.....	81
13. 4. 7. Prāyaścitta.....	83
Zaključak.....	87

Summary	89
Literatura	91

UVOD

Manusmṛti ili Mānavadharmasāstra najpoznatije je i najslavnije pravno djelo koje pripada književnosti *dharmasāstra* ili *smṛti*¹. Obično se pretpostavlja da je riječ o mlađoj preradbi neke starije dharmasūtre koja je kasnije prerađena u Manusmṛti, a da se to dogodilo između drugog stoljeća prije nove ere i drugog stoljeća nove ere. Patrick Olivelle smatra da je Mānavadharmasāstra nastala za vrijeme Kuṣāṇa (1. - 2. stoljeće nove ere). (Olivelle, 2005, str. 39)

Manuov zakonik pripisuje si božansko podrijetlo – bog stvoritelj, Brahman, objavio ga je svomu sinu Manuu, praocu svih ljudi, a Manu je pak naredio svomu sinu Bhṛguu da djelo prenese ljudima.² Mānavadharmasāstra izgovorena od Bhṛgua sadrži dvanaest *adhyāya* (lekcija ili poglavlja) koje se s obzirom na strukturu djela mogu podijeliti na četiri dijela – stvaranje svijeta, izvori dharme, dharma četiriju staleža i četiriju životnih razdoblja, te zakon karmana i mokše.

Sliku staroindijskoga društva pruža dio Manuova zakonika koji se naziva *ċaturvarṇasya dharmah*, "dharma četiriju staleža" – od druge *adhyāye* (strofe broj 26) do kraja jedanaeste *adhyāye*.

Najprecizniji uvid u način života starih Indijaca pruža analiza propisa koji se tiču četiriju staleža (stind. *varṇa*) – *brahmana* (svećenički stalež), *kṣatriya* (ratnički stalež), *vaiśya* (proizvodni stalež) i *śūdra* (stalež onih koji služe drugima). Unutar Manuova zakonika ponajviše se govori o dužnostima brahmana, koji su jamačno bili autori Mānavadharmasāstre, zatim o dužnostima kṣatriya, a u mnogo manjem opsegu o dužnostima vaiśya i śūdra. Nadalje, termin *varṇa* razumijeva se u odnosu na termin *āśrama* koji upućuje na četiri životna razdoblja – *brahmaċārin* (stadij učenika), *gṛhastha* (domaćin), *vānaprastha* (osamljenik u šumi) i *saṃnyāsin* (napustitelj svijeta). Najvažniji stadij sustava āśrama je gṛhastha, a prethodi mu stadij brahmaċārina koji jamči da će gṛhastha biti (u manjoj ili većoj mjeri, prema staležu) uveden u pravovjernu predaju i način života (stind. *āċāra*). Kasnije āśrame, vānaprastha i saṃnyāsin, neobavezne su (osobito posljednja). Važno je naglasiti da sustav varṇa regulira hijerarhiju u društvu, a sustav āśrama pravilni tok života (sustavi su komplementarni).

¹Riječ je o priručnicima ili "zakonicima" svetoga i svjetovnoga prava i morala. U djelima smṛti opisuju se i čovjekove dužnosti prema staležima i prema životnim razdobljima (stind. *varṇāśramadharmā*), grijesi i prijestupi, sudski i kazneni postupak, te postupci okajanja i pokore. Dharmasāstrama prethode *dharmasūtre*, djela koja su, kao i djela smṛti, pisali brahmani, ali koja nisu vrijedila za sve staleže i koja nisu pisana kao zbornici pravila za praktične potrebe sudnice. Osim toga, dharmasūtre su pisane u aforističnom sūtra stilu, u prozi, dok je Manuov zakonik (dharmasāstra) napisan u stihu (u šlokama).

² Bhṛguovo ime je kao i Manuovo, mitsko.

Unutar sustava āśrama važno obilježje čine i sakramenti, odnosno *saṃskāre* – obredi koji označavaju ulazak u pojedino životno razdoblje. Saṃskāre, od (prije) rođenja pa do (poslije) smrti, predstavljaju kontinuiran niz događaja koji se kreću oko želje za životom, uživanjem, promišljanjem i, na kraju, povlačenjem iz života.

Prateći strukturu Manuova zakonika i njegovu podjelu na dvanaest adhyāya, nastojat ću dati tumačenje *varṇāśramadharme*, te analizu odabranih strofa, uz njihov tekst u originalu, na sanskritu, te prijevod na hrvatski jezik (analiza i tumačenja davat će se, u najvećoj mjeri, usporedno).

yadñéna yadñám ayadanta devás
 táni dhármāṇi prathamāny āsan /
 té ha nākam mahimānaḥ sacanta
 yátra pūrve sādhyāḥ sánti devāḥ //

Bogovi su žrtvovali žrtvu žrtvom,
 te su prvotne *dužnosti* bile takve.
 Baš su te moći pratile nebeski svod,
 gdje su bogovi prvotnici, *sādhye*^{4,5}.

1. Dhárman.

Prije zadiranja u područje stručne književnosti (prava i morala), važno je odrediti i objasniti povijest termina *dharma*. Sam termin vrlo je star i javlja se već u *Ṛksamḥiti*⁶ (Olivelle, 2005, str. 42), najstarijem književnom spomeniku Arijaca⁷ i temelju *stare indijske književnosti*⁸ (Katičić, 1973, str. 66). No, termin *dharma* se u *Ṛksamḥiti* javlja u obliku *dhárman*⁹. Riječ je o terminu indoarijskoga podrijetla koji zauzima centralnu poziciju u indijskoj intelektualnoj povijesti (Horsch, 2004, str. 423). Izvorno značenje termina determinirano je etimološki. Kao i termin *dharma*, termin *dhárman* dolazi od korijena √dhr̥, 1. što znači "držati, podupirati". Glagolska imenica (*nomen actionis*) *dhárman* znači "držanje, podupiranje", a tvori se kada je srednjega roda, dok se imenica za vršitelja radnje (*nomen agentis*) *dharmán* tvori kada je muškoga roda, a znači "podržavatelj, ureditelj". (Horsch,

³ Prikaz jedne strofe (stind. *ṛc*) iz RV X 90 (rimski broj označava *maṇḍalu*, a arapski brojevi *sūktu* i *ṛc*), odnosno iz *Puruśasūkte*, blagorijeka o žrtvi "Čovjeka" (Ježić, 1999, str. 38). Strofa je napisana u *triṣṭubhu* - *triṣṭubh* je najčešća strofa u *Ṛksamḥiti*, a sastoji se od četiri stiha (podijeljena u dva polustiha) od jedanaest slogova (MacDonell A. A., 1983, str. 441), dok su ostale strofe iz iste *sūkte* napisane u *anuṣṭubhu* - *anuṣṭubh* strofa se sastoji od četiri osmerca podijeljena u dva polustiha (MacDonell A. A., 1983, str. 439). Glavni princip prema kojemu se vodi vedski metar (stind. *chāndas*) je mjerenje broja slogova. Metrička jedinica je *pāda*, četvrtina. Stihovi koji su sastavni dio strofe, sastoje se od osam, jedanaest, dvanaest ili pet slogova (MacDonell, 1916, str. 436). Strofa se navodi i tumači u djelu "Ṛgvedski himni" Mislava Ježića (stranica broj 251).

⁴ *Sādhye* su "oni koje treba postići ili doseći". Vjerojatno se radi o kakvim likovima na nebu. *Śatapathabrāhmaṇa* za svijet *sādhyā* kaže da se nalazi iznad sfere bogova. (Ježić, 1987, str. 252)

⁵ Moj prijevod.

⁶ *Ṛksamḥitā* je najstarija zbirka vedske književnosti. Često se neprecizno naziva samo *Ṛgveda*. Od raznih njezinih recenzija sačuvala se samo jedna iz škole *sākalake*. *Ṛksamḥitā* se sastoji od 1028 himana (stind. *sūkta*) koje su podijeljene u deset krugova (stind. *maṇḍala*). Ti se krugovi obično nazivaju knjigama. (Katičić, 1973, str. 72) Riječ je o zbirci (stind. *saṃhitā*) hvalopjeva bogovima pri javnim obredima i srodnih pjesama (Ježić, Jauk-Pinhak, & Gönc-Moačanin, 2001, str. 13). Sastavljena je u strofama - *ṛc* – pa odatle i ime *Ṛksamḥitā*.

⁷ Arijci su u Indiju prodrli sa sjeverozapada i prvo su zauzeli područje Inda (do 1500. godine prije nove ere), što se zna iz njihova najstarijeg književnog spomenika, zbirke himana u *Ṛgvedi*. Došli su na područje prethodne indske civilizacije. Najstariji pouzdano datirani tragovi indijskih Arijaca potječu s Prednjega Istoka. (Katičić, 1973, str. 66) Vedski je književni korpus nastao među indijskim Arijcima, i to u vrijeme kad su osvajali sjevernu Indiju i tamo svoje drevne predaje razvili u brahmansku kulturu. (Katičić, 1973, str. 67) P. Thieme ističe kako imena Arijaca znače: *ārya*, "domaćinski" ili *arya*, "gostinski" (od imenice *ari*, "stranac, gost i neprijatelj"). (Ježić, 1999, str. 25)

⁸ Pojam "*stara indijska književnost*" obrazložen je u djelu "Stara indijska književnost" Radoslava Katičića i to u uvodnom dijelu pod naslovom "Pristup" (str. 15-19).

⁹ Termin *dharma* (sanskrtski oblik) u vedskom jeziku ima stariji oblik *dhárman*. (Hilteibetel, 2010, str. 1)

2004, str. 424) Termin *dhárman* se u R̥ksam̥hiti javlja 63 puta, uključujući i pojavu istoga oblika u složenici *dharmakṛt*, jedanput, te šest puta u složenici *satyádharman* i jedanput u pridjevu *dhármavant*. Uz to, u R̥ksam̥hiti četiri se puta javlja oblik *dharmán* (RV I 187, 1; IX 97, 23; X 21, 3; X 92, 2 – u značenju "podržavatelj, ureditelj) i dvaput *dhárīman* (RV I 128, 1; IX 86, 4 – u značenju "uhodani običaj, održavani običaj"). Iako se termin *dhárman* ne javlja malen broj puta, nije bio centralan u ṛgvedskom leksikonu ili u indijskoj kulturi ṛgvedskog perioda. Također, termin nema dugu povijest prije pojave R̥ksam̥hite. Postoje indoeurotske paralele s terminom *dhárman*, no jedini iranski ekvivalent je novoperzijski *darmān*, "lijek, medicina", termin koji nema mnogo veze s indoarijskim terminom *dhárman*. Stoga, ne postoje dokazi da je indoiranski **dharman* značajan kulturološki termin unutar indoiranskog razdoblja. U tom pogledu *dhárman* se suprotstavlja drugim terminima čiju semantičku sferu termin *dhárman* ponekad presijeca, a ponekad prožima. Riječ je o terminima *ṛtá* (avestički, *aša*) i *vratá* (avestički, *uruuata*), terminima koji imaju važnu ulogu u indoiranskom religijskom vokabularu. (Brereton, 2004, str. 1) Iako termin *dhárman* nema centralnu ulogu unutar R̥ksam̥hite, potpuno je ukorijenjen u tekstu, što potvrđuje činjenicu da je riječ posvjedočena u svim slojevima R̥gvede. Tako Joel P. Brereton u svom članku "Dhárman in the R̥gveda" navodi mjesta u kojima se termin *dhárman* pojavljuje, uključujući i složenice *dharmakṛt* i *satyádharman*, te pridjev *dhármavant*:¹⁰

starije obiteljske knjige ¹¹ (2, 4 - 6)	11
mlađe obiteljske knjige (3, 7)	6
1, 8. 1 - 48, 8. 60 - 103	14
9	13
10	18
8. 49 - 59 (<i>Vālahilya</i> ¹²)	1

¹⁰ Brereton, J. P. (2004). Dhárman in the R̥gveda. *Journal of Indian Philosophy* 00, 1-41. , str. 2.

¹¹ R̥ksam̥hitā sadrži 1028 himni (stind. *sūkta*) koje su podijeljene u deset krugova ili *maṇḍala*. *Maṇḍale* sadrže *sūkta* koje potječu od različitih *ṛṣija*, drevnih vidioca, pjesnika vedskih himni. (Katičić, 1973, str. 72) Među krugovima, najstarijim zbirkama smatraju indolozi drugi do sedmi krug. Taj je dio među *maṇḍalama* centralan i te se *maṇḍale* nazivaju "*obiteljskim maṇḍalama*", što znači da svaka *sūkta* ima svojega autora: II krug se pripisuje Gṛtasamādi, III krug se pripisuje Viśvāmitri, IV krug Vāmadevi, V krug Atriju, VI krug Bharadvādi i VII krug Vasiṣṭhi. (Ježić, 1987, str. 24 i 25) O "*obiteljskim maṇḍalama*" piše i Michael Witzel : Witzel, M. (1997). The Development of the Vedic Canon and its Schools: The Social and Political Milieu. U M. Witzel (Ur.), *Inside the Texts, Beyond the Texts. New Approaches to the Study of the Vedas* (str. 257-345). Cambridge: Harvard Oriental Studies. , str. 261.

¹² *Vālahilya* su himni naknadno umetnuti nakon 8. 48 u R̥ksam̥hiti, to jest 8. 49-59 zovu se tako u brāhmaṇama. Svi su pripisani Kāṇvama u Taittirīya-āraṇyaki. Uglavnom su posvećeni Indri.

Tabela prikazuje kako je oblik *dhárman* zastupljeniji u mlađim slojevima Ṛgvede, odnosno u mlađim himnama, a time se dokazuje da je riječ o terminu koji nadograđuje svoje značenje, odnosno koji je dio terminologije koja se širi unutar Ṛgvede (Brereton, 2004, str. 2).

Osnovno značenje riječi *dhárman* otkriveno je u kozmogonskom mitu. Prema tom mitu *Indra*¹³, jedan od vedskih bogova, odvojio je (stind. *vi-dhr-*) i podupro (stind. *dhr-*) *Nebo* i *Zemlju*¹⁴, a o tome svjedoči i RV II 12: 2; Gṛtasamada; triṣṭubh.¹⁵

yáḥ pṛthivīm vyáthamānām ádrñhad	Taj koji Zemlju uzdrhtalu ščvrsnu (učvrsti),
yáḥ párvatān prákupitāñ áramñāt /	taj što planine razbješnjène smiri,
yó antárikṣaṃ vimamé várīyo	taj što ozračju razmjeri širinu (raširi ga),
yó dyām ástabhnāt sá ḍanāsa Índrah //	nebo poduprije, taj je, ljudi, Indra.

Nebo i Zemlja kao prvi roditelji, ležali su zagrljeni sve dok nije došao Indra i razdvojio ih. Na taj je način stvorio kozmos – svjetski poredak. (Horsch, 2004, str. 425)

Paul Horsch u članku "From creation myth to world law: the early history of dharma" ističe kako je osnovni smisao korijena \sqrt{dhr} , 1. unutar Ṛksamhite da izražava mitsku radnju, a česta upotreba glagola omogućava preciznu analizu njegove osnovne funkcije i njegovog objekta. Također, opseg primjene tog glagola odgovara svim njegovim značenjskim nijansama: "držati, zadržati, sačuvati/uzdržavati, pridržavati". (Horsch, 2004, str. 424)

Strofa iz Puruśasūkta navedena na početku rada pokazuje upotrebu termina *dhárman* (RV X 90: 16^b). Istu strofu Horsch tumači u svom članku, odnosno tumači upotrebu termina *dhárman*, a u paragrafu posvećenom strofi 16 iz RV X 90, navodi da je riječ o upotrebi istoga termina u obrednom smislu:

"Fundamental to the Vedic worldview is the division of the entire world into two externally different, yet internally connected, even magically, identical powers: the cosmic and the ritual. The first ones are controlled by the gods, who created the world order through their mythical deeds. The second ones are controlled by the priests, who not only imitate those cosmic actions through the rituals, but re-enact them in the truest sense of the word. ... the

¹³ *Indra* je nacionalni bog vedskih Arijaca. Posvećeno mu je oko 250 himni u Ṛksamhiti (gotovo četvrtina himni u zbirci). (Ježić, 1987, str. 69)

¹⁴ Nebo i Zemlja su praroditelji. U vedskom se oni zovu Dyāvapṛthivī. (Ježić, 1987, str. 44)

¹⁵ Strofa je preuzeta iz djela "Ṛgvedski himni" Mislava Ježića (stranica broj 95).

concept *dhárman* was likewise carried over to the cultic level."¹⁶ (Horsch, 2004, str. 428)

Horsch smatra da je riječ o informativnoj strofi, odnosno dijelu u kojem je sama žrtva (stind. *yadña*) shvaćena kao izvorni čin stvaranja. Strofa 16^b RV X 90 – *táni dhármāṇi prathamāny āsan* – pokazuje kako je riječ *dhármāṇi* izjednačena s izvornim, stvaralačkim moćima, odnosno moćima koje predstavljaju "obrednu potporu" koja pak omogućava stvaranje svetog kozmičkog poretka. (Horsch, 2004, str. 429)

Brereton riječ *dhárman* prevodi kao "temelj, osnova", a što se tiče žrtve kao obrednog temelja za bogove, smatra kako riječ *dhárman* opisuje obred, ili elemente obreda, kao temelj. Tako obred osigurava temelj za svijet, za nebo, živa bića i za nebo i zemlju. Obred također predstavlja osnovu za bogove i to osobito za Indru. No, najbitnije je shvaćanje žrtve kao obredne osnove ili obrednog temelja *some*¹⁷. (Brereton, 2004, str. 11) Uz to, važno je naglasiti kako se termin *dhárman* javlja u uskoj vezi s Varuṇom i Mitrom, odnosno s Ādityama. Tako primjerice RV VIII 35: 13^{ab} svjedoči o pojavi termina *dhárman* u vezi s navedenim Ādityama. Stihovi daju informaciju o karakteristikama te veze, ali ne i o razlogu veze. Također, oni upućuju na vezu Varuṇe i Mitre s Nāsatyama ili Aśvinima: (Brereton, 2004, str. 28)

RV VIII 35: 13^{ab} 18

mitrávaruṇavantā utá dhármavantā
marútvantā ḍarítúr gačchatho hávam /
... aśvinā

S Ugovorom, Riječi, s Redom običajnim,
s Marutima na zov pjevača idete
... Aśvini.

U ovom dijelu *dhárman* označava nešto što Varuṇa i Mitra uobičajeno donose sa sobom kada odgovaraju na zov pjevača. O karakteru i važnosti Āditya bit će riječi u daljnjoj razradi rada. Na kraju članka, Brereton iznosi neka zaključna razmišljanja, uzimajući u obzir i Horschove postavke o terminu *dhárman*:

1. Podrijetlo pojma *dhárman* počiva na etimologiji samoga termina – to je vedska, prije nego indoiranska riječ, a njezino značenje proizlazi iz korijena $\sqrt{dhṛ}$, 1. , "podupirati,

¹⁶ "Prema vedskom viđenju svijeta, osnovna je podjela čitavog svijeta na dvije različite, a opet povezane moći: kozmičku i obrednu. Prvu kontroliraju bogovi koji su stvorili red u svijetu putem svojih mitskih djela, a drugu kontroliraju svećenici koji, ne samo da imitiraju te kozmičke radnje kroz obrede, već ih ponovno uspostavljaju u najdoslovnijem smislu riječi. ... pojam *dhárman* je stoga prenesen na obrednu razinu." (moj prijevod)

¹⁷ Brereton ističe da je riječ o somi kao piću i o bogu Somi. (Brereton, 2004, str. 6) U *Rksamhiti* 120 himni je posvećeno božanskoj žrtvi, bogu Somi, odnosno bogu pića koje se tiješti na žrtvi. Nakon toga se nudi bogovima, a potom dijeli svećenicima i žrtvovatelju. (Ježić, Jauk-Pinhak, & Gönc-Moačanin, 2001, str. 17 i 18)

¹⁸ Strofa je preuzeta iz djela "Rgvedski himni" Mislava Ježića (stranica broj 66).

držati, dati temelj/osnovu za", te je stoga najvažnije značenje riječi *dhárman* "temelj" ili "osnova".

2. *Dhárman* može označavati i fizičku, pa i općenitu osnovu ili pak utemeljenje; temelj stvoren obredom ili temelj za obred; te osnovu koja uključuje i kraljevsku vlast.
3. Malo je dokaza o semantičkom razvitku, odnosno proširenju riječi *dhárman* unutar *Ṛgvede*. Horsch smatra da je do razvoja došlo od mita do prava, na što je utjecalo i razumijevanje kulturne evolucije. "Mitski" smisao *dhármana* kao univerzalne osnove pojavljuje se osobito u mlađim slojevima *Ṛgvede*, dok se "pravni" smisao *dhármana* kao temelja kraljevske vlasti javlja u *obiteljskim maṇḍalama*, starijem sloju *Ṛgvede*.¹⁹ (Brereton, 2004, str. 37)

2. Paralelizam *ṛta* i *dhármana*.

Na početku je naglašeno kako termin *dhárman* ponekad presijeca, a ponekad prožima značenje termina *ṛtá* (avestički, *aša*) i termina *vratá* (avestički, *uruuata*), te kako oba termina imaju važnu ulogu u indoiranskom religijskom vokabularu. Što se tiče termina *ṛtá*, on se javlja u obliku *arta* na pločicama ispisanim klinastim pismom na akadskom (babilonskom) jeziku. Riječ je o arhivu faraona Amenhotepa IV Ehnatona (oko 1364 – 1347. prije nove ere). Tu je uočena korespondencija njegova i njegova oca Amenhotepa III s vladarima države Mitanni koji su u 16., 15. i 14. stoljeću prije nove ere vladali sjeverozapadnom Mezopotamijom. Tim kraljevstvom vladali su kraljevi koji su nosili indoarijska imena Artatama, Artaššumara, Artamanya. U tim složenim arijskim imenima, odnosno u njihovome prvom dijelu, uočava se riječ *ṛta*. Te su pločice pronađene 1887. godine u Tell el Amarni i predstavljaju najstarije pouzdano datirane tragove indijskih Arijaca. (Katičić, 1973, str. 66) Nadalje, Katičić u djelu "Stara indijska književnost" iznosi značenje riječi *ṛta*:

"Kao pjesnici vedskih himna javljaju se u njima drevni vidoci (*ṛṣi*). ... Njihova istina nije ona obična, svakome pristupačna, izraz stanja stvari koje se lako može provjeriti (*satya*) nego skrovita istina (*ṛta*), istina o najdubljim odnosima među stvarima, koju obično svakodnevno iskustvo ne može dostići. Riječi koje je izražavaju po dubokom nadahnuću nisu, dakle, običan govor, govor kao zvuk (*śabda*). One nose u sebi silu koja oblikuje

¹⁹ Posljednje (zaključno) razmišljanje kojeg Brereton navodi u članku "Dhárman in the *Ṛgveda*" proturječno je: "mitski" smisao *dhármana* se po njem javlja u mlađim slojevima *Ṛgvede*, a "pravni" smisao *dhármana*, u starijim slojevima *Ṛgvede*. To razmišljanje nije usklađeno s ranije navedenim postavkama u radu.

misli i nameće im slike koje su u dubljem smislu istinite. A to upravo znači *mantra* (sredstvo mišljenja). ..." (Katičić, 1973, str. 72 i 73)

Također, važno je istaknuti kako upravo *ṛta* predstavlja vrhovno načelo vedске religije, a prevodi se kao "pravda" ili kao "istina".²⁰ *Ṛta* se postiže mjerom ili mjerničkim umijećem (staroindijski *māyā*; izraz se često krivo tumačio kao moć, ili pak kao privid, što je mnogo kasniji filozofski pojam) kojom bogovi mjere prostore triju svjetova: Neba, Ozračja i Zemlje, zatim dane, polumjesece, mjesece, godišnja doba i godine. Na taj se način održava čitav svijet u prostoru i vremenu. (Ježić, Jauk-Pinhak, & Gönc-Moačanin, 2001, str. 15) Kane u djelu "History of Dharmaśāstra, Vol. IV" ističe kako *ṛta* ima tri značenja: prvo, označava "red u prirodi" ili "opći red kozmosa", drugo, kada se odnosi na žrtvu, *ṛta* znači "ispravno bogoštovlje", te treće, *ṛta* označava "moralno ponašanje i vladanje ljudi". (Kane, 1973, str. 2) Horsch u članku "From creation myth to world law: the early history of dharma" ističe kako je paralelizam između *dhármana* i *ṛte* jedinstven: bogovi štite odredbe zakonom i vladaju svijetom putem istine, te se *ṛta* na taj način pripisuje kozmičkom prostoru, a *dhárman* moralnoj i društvenoj sferi.²¹ *Ṛta* je istina ili kozmički poredak i *nije isto*²² što i *satya* (na što upućuju Katičić i Kane), a *dhárman* koji se generalizira u red ili zakon doznačen je ljudskoj razini. (Horsch, 2004, str. 431) Sama riječ *ṛta* možda dolazi od korijena √ṛ, 1. , "ići, micati se". (Monier-Williams, 2005, str. 223)

Važno je naglasiti povezanost *Āditya* i *ṛte*: *Āditye* spadaju u onu *skupinu bogova u Ṛksamhiti*²³ koja je zadužena da čuva *ṛtu*, "pravdu ili istinu". *Āditye* su sinovi boginje Aditi, boginje Nesputanosti, koja odrješuje od grijeha (stind. *āgas*): *Varuṇa*, bog zadana Riječ, *Mitra*, bog Ugovor, Savez ili Mir, *Aryaman*, bog Gostoprimstvo, *Dakṣa*, bog Umješnost, *Bhaga* i *Aṃśa*, bogovi Udjel i Ždrijeb. Po *Ādityama* se vidi što su bili grijesi za vedске Arije: prekršiti danu riječ, zakletvu ili zavjet, povrijediti savez s prijateljem i saveznikom, ne poštovati gostoprimstvo prema strancu, ne umjeti prinositi žrtve bogovima, ne zadovoljiti se dodijeljenim udjelom ili ždrijebom na kocki u zajednici jer to vodi svađi i razdoru. *Āditye* paze na nevinost i krivnju smrtnika, sve vide Suncem kao okom, čuvaju zavjete i saveze i

²⁰ Ježić u djelu "Ṛgvedski himni" navodi kako je Heinrich Lüders dokazivao da termin *ṛta* u *Ṛksamhiti* ne znači "red u prirodi", nego "istinu", a u djelu "Varuṇa" je osvijetlio niz izraza, slika i kozmoloških nazora kakve himni daju naslutiti. (Ježić, 1987, str. 19)

²¹ Horschovoj postavci može se pridodati i činjenica da je *dhárman*, kao i *ṛta*, kozmički i moralni termin, te da se u *Ṛgvedi* *ṛta* tumači i kao *dhárman* i kao *satya* (razlika se pravi po opsegu značenja, a ne po sferi).

²² *Ṛta* nije isto što i *satya* jer ima šire (ne dublje) značenje: znači i *satya* i *dhárman*.

²³ Uz *Āditye*, druge dvije skupine bogova u *Ṛksamhiti* predstavljaju oni bogovi kojih se moć očituje u prirodnim pojavama (*Dyaus* i *Ṕrthivī*, bog Nebo i boginja Zemlja, *Sūrya*, bog Sunce, *Pardanya* i *Vāta*, bogovi Grom i Vjetar, *Āpas*, boginje Vode, *Uśas* i *Rātrī*, boginje Zora i Noć, i tako dalje) i oni bogovi oko kojih je ustrojen žrtveni obred kakvim se postižu svrhe u ovome i onome životu (*Indra*, kralj među bogovima, *Agni*, bog Oganj, *Soma*, bog pića koje se tiješti na žrtvi). (Ježić, Jauk-Pinhak, & Gönc-Moačanin, 2001, str. 15 i 17)

kažnjavaju prijestupnike – osobito se ističe kako ih Varuṇa hvata svojom omčom – ali oni paze i na red u prirodi, izvode Sunce i podjeljuju kiše. I na pravdu među ljudima i na red u prirodi paze tako da ih nadziru mjerničkim umijećem, *māyom*. No, iz nekih se mjesta saznaje kako *māyā* nije njihova, nego pripada Asuri, "Gospodu" (RS V 63, 3 i 7). Āditye su izvorno pratioci vrhovnoga Gospoda, Asure. (Ježić, Jauk-Pinhak, & Gönc-Moačanin, 2001, str. 15 i 16) RV II 1: 4 nabraja imena Āditya (Ježić, 1987, str. 55):

tvám Agne ráḍā Váruṇo dhṛtávratas	Ognju, ti kralj si Riječ što drži zavjet.
tvám Mitró bhavasi dasmá ídyah /	Ti si mudri Ugovor što se časti.
tvám Aryamā sátpatir yásya saṃbhúdam	Ti domaćin Gostinstvo da se gostim.
tvám Ámśo vidátthe deva bhādayúh //	Ti djelitelj u skupštini si, Udjel.

Već se i u navedenoj strofi spominje termin *vrata* koji je u uskoj vezi s Ādityom Varuṇom. Tako Ježić u djelu "Ṛgvedski himni" navodi kako su indolozi ime Varuṇa tradicionalno vezali uz korijen √vr̥, 5. (vr̥noti), "pokrivati, zatvarati". Lüders je pak smatrao da je Varuṇa bog zakletve odatle što je istovremeno i čuvar *rte*, "istine". Meillet je ime Varuṇa, zajedno s riječi *vrata*, "zavjet", riječi koja je usko povezana s navedenim bogom, sveo na indoeuropski korijen *ver - , "reći, govoriti", a kao osnovno značenje pretpostavio je "zakon, red". Thieme je pak postavio značenje "istinita riječ ili zbor", vežući time značenje korijena *ver- , "reći, govoriti" s pojmom *rte* koji se s Varuṇom uvijek iznova povezuje. (Ježić, 1987, str. 53-55) Kane u djelu "History of Dharmasāstra, Vol. III" ističe kako su termini "vrata" i "dharma" izvedeni termini i predstavljaju određene aspekte *rte*: termin "vrata" se odnosi na bilo koje određeno ostvarenje *rte*, a termin "dharma" na moralne funkcije dobra koje je vrijedno i zla koje se kažnjava. (Kane, 1946, str. 245)

3. Ṛtá → dhárman → dhármaḥ.²⁴

Kako bi se razumjela apsorpcija termina *rtá* i transformacija termina *dhárman* u termin *dhármaḥ*, važno je naglasiti i objasniti put razvoja i širenja značenja navedenih termina. Prvotna funkcija termina *dhárman* koja je navedena u kozmogonskom mitu, jest upravo mitska, odnosno radi se o podržavanju i potpori od strane vedskih bogova. Nakon te uske povezanosti s bogovima, termin *dhárman* prelazi u neovisnu i impersonalnu moć, to jest

²⁴ Horsch. P. (2004). From creation myth to world law: the early history of dharma. *Journal of Indian Philosophy* 32, 423-448. , teoretski dio članka je preuzet sa stranice broj 432 i 442, dok je kod svakog primjera iz pojedine Vede (Ṛgvede i Atharvavede) naveden točan broj stranice s koje je primjer i preuzet.

postaje univerzalnim principom održavanja, stabilnosti i trajnosti kozmosa. O tome svjedoči i RV VI 70: 1^{cd}

dyāvāprthivī vāruṇasya dhármaṇā	Sky and earth, which do not age, and are rich
víškabhite adārebhūretasā //	in semen, were forced apart by Varuṇa's support
	(njem. stützen).

Ovaj primjer pokazuje kako Varuṇa s *dhármanom* (dhármaṇā – instrumental jednine – radnja je njime izvršena) čini kozmos stabilnim i dhárman se razumije radije u dinamičkom funkcionalnom smislu, nego kao konkretno podupiranje ili potpora. (Horsch, 2004, str. 427) Upravo taj progresivan proces apstrakcije koji je važan za termin *dhárman* omogućava postepeno nestajanje pojma koji označava kozmičko-kultsku "potporu", odnosno, stariji pojam koji označava kozmički red i istinu – *rta*, apsorbiran je tim procesom. Na taj je način termin *dhárman* zamijenio termin *rta*. To objašnjava i semantički razvoj mitskog viđenja do apstraktnog koncepta "pravo/red/zakovitost". Ta promjena i proširenje značenja (dogodilo se na etičko-društvenoj razini) praćeni su transformacijom termina *dhárman*²⁵, srednji rod, u termin *dhármaḥ*, muški rod. Do te pojave dolazi već i unutar Atharvavede: znači najvažnija inovacija je transformacija sufiksa *-man* u a-osnovu: dhármaḥ. Tako Horsch navodi:

"In AV 18. 3. 1 c it is said of the widow that she lies beside her husband, 'obeying an ancient law (dhárman purāṇám)', from which the meaning 'custom', 'tradition' results at the same time. From this time on, dhárman is seldom used any more, mostly in compound."²⁶ (Horsch, 2004, str. 432)

Naposljetku, riječ je o transformaciji *dhármana* prema ljudskoj, etičkoj sferi, što znači da koncept ne podrazumijeva samo ono što se pripisuje kozmosu, "potpora, stabilnost, trajnost", već i "zapovijed, red, zakonitost, poredak, dužnost, običaj". Svjetski poredak sada uključuje kozmičku, obrednu i etičko-pravnu razinu. Transformacija *dhármana* prema ljudskoj sferi posvjedočena je i u RV VI 70: 3:

²⁵ O transformaciji termina *dhárman* piše i Patrick Olivelle: Olivelle, P. (2012). Kings, Ascetics, and Brahmins: The Socio-Political Context of Ancient Indian Religions. U V. Krech, & M. Steinicke (Ur.), *Dynamics in the History of Religious between Asia and Europe* (str. 117-137). Boston: Brill.

²⁶ "U AV 18. 3. 1 c rečeno je za udovicu kako leži pored svog muža, 'pokoravajući se starom zakonu (dhárman purāṇám)', iz kojeg značenje 'običaj', 'tradicija' proizlazi u isto vrijeme. Od tog trenutka pa nadalje, dharmán se rijetko upotrebljava, najčešće u složenicama." (moj prijevod)

yo vāṃ ṛdave kramaṇāya rodasī
marto dadāśa dhiśaṇe sa sādhati /
pra praḍābhirdāyate dhármanas pari
yuvoh siktā viśurūpāni savratā //

U skladu s dužnošću/redom (dhárman) smrtnik
koji Vas (Nebo i Zemlju) štuje, narađa se
potomstvom. Od Vas su posijana raznolika
(stvorenja) po istome zakonu/zavjetu (savratā).²⁷

Već i ova strofa pokazuju kako se koncept *dhárman* i njegovo značenje odmiče prema značenju riječi *dharma* u kasnijoj literaturi. Društveni red postaje dužnost svakog pojedinca. Kasnije su te dužnosti specificirane i usklađene s važnošću svakog staleža. Zanimljiva je i interpretacija Horscha kako je u ranom ṛgvedskom razdoblju, s etičkog stajališta, *dhárman* uvijek implicirao neku obvezu, primjerice, rađanje muškog potomka.²⁸ (Horsch, 2004, str. 431 i 432)

4. Dhármaḥ.

Nadovezujući se na prethodno poglavlje istaknut će se ideje i razmišljanja koja Alf Hiltebeitel iznosi u svom djelu "Dharma". Smatra kako termin *dharma* zamjenjuje ṛgvedski pojam, to jest predodžbu "kozmičkog poretka".²⁹ Termin koji označava "kozmički poredak" u Ṛgvedi je *ṛta*. Ṛgvedska *ṛta* koja se najčešće prevodi kao "istina" kozmički je poredak koji odjekuje s "istinom" ṛgvedskih himni i stihova. U ṛgvedskim himnima *ṛta* se pojavljuje kao istina, no s obzirom na to da *ṛta* više ne označava "kozmički poredak" u klasičnom hinduizmu, a *dharma* označava, prikladno je misliti kako termin *dharma* ne zamjenjuje samo termin *ṛta*, već i sam posjeduje neke takve konotacije. Također, Hiltebeitel smatra da je sigurnije reći kako *dhárman* nije označavao "kozmički poredak". Ideja o kozmičkom poretku koja je dodijeljena *dharmi*, razlikuje se od ṛgvedskog kozmičkog poretka koji je označen *ṛtom*. Drugi način na koji se pojam *dhárman* definira je kroz prizmu *karmana*, "djelovanja". Radi se o tumačenju prema kojem pojam *karman* ima različita značenja i upotrebe, od najranijeg značenja "obrednog čina" do kasnijeg značenja, odnosno do "zakona karmana" koji objašnjava reinkarnaciju kao plod nečijeg djelovanja. Prema tome, *dharma* kao "dužnost" i *karman* kao "čin" podrazumijevaju jedno drugo ako netko djeluje u skladu sa svojom dharmom – *svadharmā* – kako bi "održao kozmički poredak" (ovo se viđenje osobito odražava u Bhagavadgīti). Kao i *dhárman*, tako i *ṛta* i *karman* označavaju važne koncepte u

²⁷ Moj prijevod.

²⁸ Riječ je o interpretaciji jer *dhárman* znači i ono što održava svijet, a u to pripada i rađanje potomaka.

²⁹ Kane u djelu "History of Dharmasāstra, Vol. III" također ističe kako termin *dharma* zamjenjuje termin *ṛta* i kako u Ṛgvedi *ṛta* označava najviši nadnaravni red ili kozmički red koji upravlja univerzumom i bogovima i koji je povezan sa žrtvom. (Kane, 1946, str. 244 i 245)

Ṛgvedi, a termin *karman* ostaje bitan u svim indijskim tradicijama. (Hilteibetel, 2010, str. 20) S druge pak strane, Patrick Olivelle u djelu "Manu's Code of Law" ističe kako se termin *dharma* ne javlja često u okviru brāhmaṇa i upanišadi, te da ne igra čak ni temeljnu ulogu u postvedskim obrednim tekstovima śrautasūtrama i gṛhyasūtrama, već u dharmasūtrama. Nadalje, Olivelle smatra da je termin svoju popularnost zadobio tek s dolaskom novih religija na prostor doline rijeke Gaṅge, te mu je tada dana nova teološka definicija. Te su nove religije prisvojile termin *dharma*, termin koji postaje centralan koncept unutar njih i koji definira bit njihove teologije i načina života (osobito unutar buddhizma). Terminu *dharma* pridaje se još veća važnost kada počinje služiti kao koncept koji definira političku ideologiju carstva Maurya, osobito Aśoke, u prvoj polovini trećega stoljeća prije nove ere. Što se tiče brahmanističkog fokusiranja na isti termin, ono se javlja kako bi se oduprlo drugim religijama i kako bi se uspostavio religijski autoritet i političko pokroviteljstvo. (Olivelle, 2005, str. 42)

5. Usmena i pismena predaja.

Današnje se indijsko pismo (*devanāgarī*, "pismo božanskoga grada" ili *nāgarī*, "gradski") postepeno razvijalo iz duboke starine. Vedsko djelo (zapravo vedāṅga) *Vāsiṣṭhadharmasūtra* "Vāsiṣṭhin nauk o moralnom poretku", spominje pisane isprave kao pravne dokaze i tako svjedoči da se u vrijeme njegova nastanka (nekoć se mislilo da je to moglo biti već oko 750 prije nove ere, ali danas se smješta između drugog stoljeća prije nove ere i prvog stoljeća nove ere) u Indiji upotrebljavalo pismo. (Katičić, 1973, str. 31)

Pri ocjenjivanju autentičnosti rukopisnih tekstova treba imati na umu da je u indijskoj kulturi pismena predaja igrala uvijek samo drugorazrednu i pomoćnu ulogu. Glavna je bila usmena predaja i djela stare indijske književnosti nisu postojala kao knjige nego su se učila napamet zajedno s komentarima i tako se predavala od učitelja na učenika. Knjige su bile samo pomoć pri pamćenju i predaja tekstova nije ovisila o njima.³⁰ (Katičić, 1973, str. 31) Važnost usmene predaje uočio je i arapski pisac Albīrūnī³¹:

³⁰ U klasičnoj indijskoj edukaciji (prvenstveno što se tiče podučavanja književnosti sūtra, smrti i purāna), učitelj je podučavao malu grupu učenika različitih vještina i uzrasta. Poduka je bila *face to face*. Glavni cilj je bio naučiti tekst napamet, putem mnemotehničkih pravila i tumačenjem značenja pojedinih riječi. No, kako je opseg tekstova (literature *dharma*) rastao i kako je mogućnost pogreške prilikom pamćenja bila veća (ni životni vijek nije bio dug), tako se počelo tražiti utočište u napisanom materijalu, odnosno bilo je poželjno da se tako opsežna djela zapisuju, a samim time, ona su postala *vade mecum* pravnika (sudaca). (Derrett, 1973, str. 24 i 25)

³¹ Albīrūnī je bio dvorski astrolog Muhameda od Ghazne (turski osvajač iz 11. stoljeća). Rodio se 973. godine u Horezmiji, srednjoazijskoj pokrajini oko Buhare i Samarkande, a umro je 1048. godine. Napisao je zanimljiv prikaz Indije, proputovao veliko njezino područje sve do središnjih pokrajina i dobro naučio sanskrt. (Katičić, 1973, str. 41)

"Osim toga Indijci sastavljaju svoje znanstvene knjige u različitim metričkim oblicima koje rado upotrebljavaju i pri tome im je namjera, budući da se knjige brzo pokvare dodavanjem i oduzimanjem, da ih sačuvaju upravo onakve kakve jesu i tako se one lakše nauče napamet jer oni smatraju kao punovažno samo što znaju napamet, a ne što je zapisano."

(Katičić, 1973, str. 32)

Teško je bilo shvatiti da se književnost predavala usmeno u zajednici koja je poznavala pismo. Jedan od razloga je bio i taj da se nije željelo da i nepozvani imaju znanja o toj književnosti. *Svećenički je stalež*³² tako preuzeo brigu o usmenoj predaji, što znači da je književna predaja postala isključivo svećenička i njihova se moć temeljila na poznavanju te književnosti. Želja svećenika bila je da se ta književnost ne širi van njihovih redova, a to je bilo moguće dok se ona prenosila usmeno. Tko je želio upoznati neko djelo morao je otići kod učitelja i izvrći se mnogim mukama i tegobama kako bi ga naučio napamet. Društveni odnosi vidljivi su i u odredbama indijskih zakonika, u kojima se uvijek iznova ponavlja da pripadnici nižih staleža, *śūdre* i *čāṇḍāle*, ne smiju čuti vedske tekstove. Gautamadharmasāstra XII, 4-6, kaže: "Ako śūdra sluša Vedu, neka mu se uši začepi rastopljenim kositrom ili lakom, ako izgovara svete tekstove, neka mu se odreže jezik, a ako ih zapamti, neka mu se rasiječe tijelo." Pravi i potpuni ugled su imala samo ona djela koja su učitelji tumačili i prenosili svojim učenicima. Djela su se prenosila predajom različitih vedskih škola. (Katičić, 1973, str. 32)

Pri razvrstavanju tekstova³³ sačuvanih u rukopisima nameće se pitanje o vremenu njihova postanka. Problem je što stara indijska književnost ne daje podatke koji bi omogućili stvaranje kronologije. Za indijsku kulturu je karakterističan nemaran odnos prema dokumentiranoj i kritičkoj povijesti. (Katičić, 1973, str. 36)

6. Stručna književnost.

³² Katičić u djelu "Stara indijska književnost" ističe: "Indijski svećenici, brahmani, ostali su pri usmenoj predaji svoje književnosti i onda kada je u Indiju uvedeno semitsko pismo. Usmena predaja je tada bila već uhvatila duboke korijene. Indijski Ariji su začetke svoje književnosti donijeli iz starije svoje postojbine. Tamo se njezini počeci nadovezuju na indoevropsku poeziju kojoj je poredbena lingvistika otkrila tragove u raznim indoevropskim jezicima." (Katičić, 1973, str. 32)

³³ Indijski su književni tekstovi do istraživača i jezikoslovaca došli zahvaljujući školskoj predaji i stalnom održavanju i učenju. (Katičić, 1973, str. 34)

Nakon najstarijeg razdoblja brahmanizma, *vedizma*³⁴, javlja se stručna književnost. Ona spada u starije razdoblje posljevedskog brahmanizma koje je utemeljeno na novim tekstovima koji se više ne smatraju objavom, "čuvenjem" – *śruti* – nego predajom, "pamćenjem" – *smṛti*³⁵. Epsko-šāstrinsko-purāṇski brahmanizam počinje sredinom prvog tisućljeća prije nove ere i traje do druge polovine prvog tisućljeća i dalje. (Ježić, Jauk-Pinhak, & Gönc-Moačanin, 2001, str. 25)

Na početku je važno istaknuti kako se indijska filozofija i znanost počela razvijati unutar vedske književnosti, odnosno filozofske se misli javljaju već u Vedi, osobito u upanišadima, a pojedine su se stručne nauke počele razvijati u *vedāṅgama*³⁶, pomoćnim tekstovima vedskih škola, namijenjenih tumačenju i boljem razumijevanju vedskih tekstova. *Poetika, dramaturgija, praktična znanja i ljubavna znanja*³⁷ nemaju korijena u vedskim školama, već su se kasnije razvijali samostalno. Stručna se književnost nadovezuje na vedsku i usko je povezana s njom, no ipak, postoji razlika između *vedāṅga* i stručne literature: *vedāṅge* su nastajale i predavale se u vedskim školama, zajedno s vedskim tekstovima, a stručna su djela nastajala i predavala su se u posebnim *stručnim školama*³⁸, izvan okvira vedskoga studija. Svaka je takva škola imala svoju nauku³⁹ koju su učenici pomnivo preuzimali od učitelja, učeći napamet njegov tekst s pripadnim komentarima. (Katičić, 1973, str. 315)

Katičić u djelu "Stara indijska književnost" ističe kako su starija stručna djela obično poznata po imenima svojih pisaca, te da se nisu učila niti prepisivala, pa su se tako i izgubila. Starija se indijska stručna književnost sastoji od nekoliko starih, ali ne i najstarijih, temeljnih djela i velikog mnoštva kasnijih komentara, priručnika i udžbenika. (Katičić, 1973, str. 316)

³⁴ Vedizam je najstarije razdoblje brahmanizma – najrasprostranjeniji religijski sustav u Indiji, sustav koji se sastoji od religije ili skupine religija koja se u mlađim preoblikama proširila svom Indijom i postala glavnim okvirom ili duhovnom perspektivom indijske religioznosti – religija koja je utemeljena na objavi (stind. *śruti*, "čuvenje") Veda. Traje od drugog tisućljeća prije nove ere do polovine prvog tisućljeća prije nove ere. (Ježić, Jauk-Pinhak, & Gönc-Moačanin, 2001, str. 9, 10 i 13)

³⁵ Književnost koja sadrži brahmanski nauk.

³⁶ Vedāṅge, "udovi Veda" su pomoćna djela koja služe boljem razumijevanju Veda. Ti tekstovi nisu objava (stind. *śruti*), te zato ne ulaze u vedske zbornike, ali su se učili u vedskim školama i zato pripadaju vedskoj književnosti. Ta su djela posvećena raznim predmetima i svaki se od njih zove *vedāṅga*. Ima ih šest, dvije su obredne - kalpa (obredni red) i ḍyotiṣa (astronomija), a četiri su filološke - śikṣā (fonetika), vyākaraṇa (gramatika), nirukta (etimologija) i chandas (metrika). Za udžbenike pojedinih vedāṅga posebno je značajan stil *sūtra*, te se po njemu zna nazivati i čitav taj dio vedske književnosti. (Katičić, 1973, str. 99)

³⁷ Alamkāraśāstra, nāṭyaśāstra, arthaśāstra, kāmaśāstra.

³⁸ Winternitz u djelu "History of Indian Literature, Vol. III" ističe kako su se sve znanosti (*kalpa*, znanost o obredima, *dharma*, znanost o svjetovnim običajima i dužnosti, i tako dalje) njegovale u vedskim školama. No, kako se svaka od tih znanosti počela širiti i razvijati, tako ju je bilo nemoguće pratiti u njima, te su se počele razvijati stručne škole, odnosno tehničke škole koje su bile usmjerene na proučavanje posebnih grana znanja (primjerice, poetika). (Winternitz, 1985, str. 456)

³⁹ Nauka ili *śāstra*. Winternitz u djelu "History of Indian Literature, Vol. III" ističe kako je sanskrska riječ za znanstveni rad *śāstra*. No, ista riječ služi kako bi se označila bilo koja grana znanja. Sama riječ "śāstra" znači "tekst-knjiga" i "znanost". (Winternitz, 1985, str. 455)

7. Stil.

Stručni su pisci razvili nekoliko stilova, a najstariji je *sūtra*. Taj se stil osobito razvio u vedāṅgama, ali su ga zadržale i neke stručne škole, osobito u starijim djelima. (Katičić, 1973, str. 315) Prvotno je značenje riječi *sūtra* "nit", a onda i "kratko pravilo". Djelo koje je sastavljeno od tih niti također se zove *sūtra*. Svrha *sūtra* je da se uče napamet i da posluže kao čvrst kostur na koji se pamćenje uvijek može osloniti. (Katičić, 1973, str. 99) Karakteristike tog stila su sljedeće: upotreba kratkih rečenica, većinom s imenskim predikatom, potom upotreba imenica s gotovo *en gros* supresijom glagola, te česta upotreba apstraktnih imenica i složenica. (Winternitz, 1985, str. 457) Pri njihovom sastavljanju težilo se izražajnoj kratkoći, pa tako gramatik Patañđali kaže kako je sastavljač *sūtre*, kada je skрати za pola kratkoga samoglasnika, sretan kao da je dobio sina. Pravila sastavljena stilom *sūtra* mogla su se razumjeti samo uz učiteljevo tumačenje, a kasnije su uz njih nastali tekstovno utvrđeni komentari – *bhāṣya*, koji su se predavali zajedno s njima. Ti su se komentari pisali u obliku učenih rasprava i tako se razvio karakterističan stil *bhāṣya* koji stilizira rasprave učenih ljudi na posebnim sastancima – *sabhā*. Na tim su se sastancima izmjenjivala mišljenja i odmjeravali razlozi. Postoji još jedan oblik indijskog znanstvenog stila, a to je *kārikā*. To su mnemotehnički stihovi (*versus memoriales*). Prvo se javljaju uključeni u *sūtre*, a potom se pišu čitava djela u *ślokama*⁴⁰ ili *āryama*⁴¹, radi lakšeg pamćenja. (Katičić, 1973, str. 99 i 315)

Iako će se karakteristike smrti literature, te komentara i dharmanibandha prikazati u sljedećim paragrafima, važno je istaknuti još neka ograničenja koja se tiču jezika i stila, a o kojima piše Derrett u djelu "Dharmaśāstra and Juridical Literature". Tako Derrett ističe da postoji razlika između metričkih, djela smrti i dharmanibandha. Djela smrti imaju oskudan stil i siromašno stihotvorstvo, a komentari i dharmanibandhe nude sinonime i na onim mjestima na kojima se ne treba pribojavati dvoznačnosti. (Derrett, 1973, str. 14) Djela smrti, komentari i dharmanibandhe djela su napisana na sanskrtu, jeziku koji je bio živ medij među predstavnicima intelektualnoga života. Ljepota sanskrta bila je u jasnoći izražavanja,

⁴⁰ Šloka je stari indijski epski stih, jedinica od 32 sloga. Prema indijskoj predaji pjesnik Rāmāyaṇe bio je Vālmiki i u epu se priča kako je on izumio šloku. No, riječ je o legendi, jer je ovaj stih mnogo stariji po postanku. (Katičić, 1973, str. 127) U prvoj *kāṇḍi* (odjeljku), *Bālakāṇḍi*, "Odjeljak o djetinjstvu", spominje se kako Vālmiki sa svojim učenicom Bharadvādom izlazi na rijeku Tamasā gdje je vidio par ptica i kako je neki Nišadānin ubio mušku pticu, a ženska je nakon toga jadikovala. Vālmikija je na to obuzela silna samilost i on je prokleo Nišadānina, a riječi njegove kletve su se od sebe oblikovale u šloku. Tada mu se javio Brahmā i rekao mu da je izgovorio šloku i neka u tim šlokama opjeva Rāmino djelo. (Katičić, 1973, str. 128) Šloka spada u silabičke metre (metre mjerene brojem slogova za razliku od kvantitativnih koji se mjere brojem *mora* koje sadrže), a sama riječ znači "pjesma, pjev, spjev" od glagola √*śru*, 5. "čuti". Razvila se iz vedskog *anuṣṭubha*. (MacDonell A. A., 1974, str. 232) Sastoji se od četiri *pāde* ("stopa", četvrtina) od po osam slogova ili od dvije polovine stihova od po šesnaest slogova. (MacDonell A. A., 1974, str. 233)

⁴¹ Ārya je kvantitativni metar: dvostih sa ukupno 27 + 30 mora.

zvonkosti ritma, te kontrastu koji je postojao između asonance i razlika u značenjima. Iskorištavala se svaka prilika za dvoznačnosti, tako da su nijanse u značenjima bile očekivane (primjerice, Manu 8. 338). No, funkcija literature smrti nije dopuštala očite dvoznačnosti, jer je književna preciznost otvarala put praktičnoj upotrebi. Ono što se dopuštalo komentatorima i autorima dharmanibandha bilo je unošenje usmenih stihova u svoje bilješke na kraju djela. Autori su morali biti kratki, jasni i razumljivi u svojim izjavama, a nevažnosti, sumnje, oklijevanja i mudrovanja su se izbjegavala (iako bi danas baš to razjasnilo neka mjesta u zakonicima)⁴². Alternative koje se nisu mogle izbjeći, bile su kratke i jasne, a prijedlozi koji se tiču dharمة, morali su biti iskazani (nije se smjelo polaziti od toga da su sami po sebi razumljivi). Jedino što se omogućavalo je bio dogovor oko pojedinosti, točnije oko reda riječi, kako bi se što lakše pamtilo i uočavalo – na taj je način stih bio logičan⁴³, odnosno ta je logičnost proizlazila iz stiha samoga. (Derrett, 1973, str. 15) Propisi i prijedlozi koji su se pisali nisu uvijek ispunjavali uvjete versifikacije, te je bilo uobičajeno da dharmasāstrīn popuni svoje stihove nepunoznačnicama (stind. *tu, api, tathā*), a ako se pak željelo izraziti više od onoga što pravila metrike i stiha dopuštaju, tada su se često koristile riječi *ādi* i *ēa*, te se na taj se način ukazivalo na to da je autor imao još nešto za reći, no bio je prisiljen to ispustiti. Zastarjeli i neodređeni termini bili su dopušteni – Manu 8. 325 (stind. *chūrika, ardha-pādika*), Manu 11. 219 (stind. *pracāra*), a dopuštala se i upotreba istih izraza s različitim smislom, iako je, što se tiče smisla, bila važna što veća bliskost – Manu 8. 63-64 (stind. *āptāh*). Stihotvorac je mnogo računa vodio o *avagrahi*⁴⁴ i pazio prilikom njezine upotrebe – Manu 8. 77 (stind. *lubdha*). Također, osim ovih jezičnih zakonitosti, javljaju se i mnoge druge koje proizlaze iz upotrebe samoga jezika, te metrike, stiha i stila općenito. (Derrett, 1973, str. 16) Ipak, unatoč svim jezičnim preprekama, tekst je morao biti autoritativan i imati stabilno značenje kako bi ispunjavao svoju funkciju, odnosno kako bi omogućio pravilnu praktičnu upotrebu. Naravno, bilo je važno razumjeti napisano i voditi računa o jezičnom i izvanjezičnom kontekstu, te iz teksta iščitavati intenciju autora, opet u svrhu ispravnog provođenja napisanoga. (Derrett, 1973, str. 17)

8. Klasifikacija i izvori pravne literature.⁴⁵

⁴² Patrick Olivelle u djelu "Manu's Code of Law" piše o kontradikcijama koje se javljaju unutar Manuova zakonika (od stranice 29 do stranice 36).

⁴³ Logičnost je omogućavala lakše pamćenje.

⁴⁴ Avagraha označava ispuštanje početnog kratkog vokala (MacDonell A. A., 1979, str. 5).

⁴⁵ Pregled vedске književnosti (unutar nje i pregled dharmasūtra) donosi Mislav Ježić u djelu *Ṛgvedski himni na stranici broj 30 i 31*, dok Kane u djelu "History of Dharmasāstra, 5 vols.", odnosno na početku svakog sveska iznosi kronološku tablicu nekih od najvažnijih djela i autora na koje se referira.

Julius Jolly u djelu "Hindu Law and Custom" pravnu literaturu dijeli u tri faze.

Što se tiče *prve faze*, Jolly ističe kako se prema pravnim knjigama Vede smatraju prvim i najvažnijim izvorom dharمة, te se stoga često i citiraju. Vede sadrže mnogo podataka o žrtvi, okajnim postupcima, molitvama i drugim obilježjima dharمة, no ipak o pravu i zakonu daju samo usputne podatke. (Jolly, 1928, str. 1) Prvu fazu pravne literature čine *dharmasūtre* u kojima se pronalaze odlomci koji svjedoče o nasljednom pravu, upravnom pravu, pravnim procedurama i drugim obilježjima vlasničkog prava. Kada se dharmasūtre nazivaju općenitim imenom, dharmasāstre, prepoznaju se prema stilu koji im je zajednički s drugim djelima u sūtrama primjerice, gramatičkim i filozofskim sūtrama. (Jolly, 1928, str. 2) Bitno je naglasiti da je u dharmasūtrama, za razliku od kasnijih djela smṛti, pravo opisano *en passant*. (Winternitz, 1985, str. 582)

Druga je faza pravne literature predstavljena velikim brojem metričkih djela koja su poznata pod imenom *dharmasāstra* ili *smṛti*. Razlikuju se od dharmasūtra po formi (dharmasūtre su pisane u aforističnom stilu sūtra, u prozi, a dharmasāstre u stihu, i to najčešće u šlokama) i po karakteru. (Jolly, 1928, str. 2) Učitelji dharmasāstre (stind. *dharmasāstrini*) kao izvore navode vedsku objavu (stind. *śruti*), arijsku predaju (stind. *smṛti*)⁴⁶, običaje obrazovanih (stind. *śiṣṭācāra*) i običaje zemalja, kasta i porodica (stind. *deśadātikuladharmā*), dakle običajno pravo. (Katičić, 1973, str. 355) Osim toga, i tantrе se (primjerice, *Mahānirvāṇatantra*) navode kao izvor književnosti dharmasāstre. (Derrett, 1973, str. 47) Važno je napomenuti kako su i dharmasūtre i dharmasāstre pisali brahmani, no dharmasāstre, za razliku od dharmasūtra, vrijede za sve staleže. (Winternitz, 1985, str. 583)

Posljednju fazu, treću fazu indijske pravne literature čine *komentari* i *sistematična djela* – *dharmanibandhe* (dosl. "dodatak zakonu") – koja su proizašla iz književnosti smṛti ranijeg razdoblja srednjovjekovlja.⁴⁷ Kao produkti novog doba i potaknuti moćnim prinčevima i ministrima, ova djela su učinila književnosti smṛti sve manje popularnom, tako da je u vrijeme uspostavljanja britanske vlasti u istočnoj Indiji, npr. *Mitākṣarā* (Viđhāneśvarin komentar uz Yādhāvalkyasmṛti), pravni kompendij iz jedanaestog stoljeća, bio standardno

⁴⁶Epsko-śāstrinsko-purāṇski brahmanizam utemeljen je na novim svetim tekstovima koji se smatraju "pamćenjem", *smṛti*. Radi se o velikim epovima, Mahābhārati i Rāmāyaṇi, koji se također smatraju izvorom prava. (Ježić, Jauk-Pinhak, & Gönc-Moačanin, 2001, str. 25) Što se tiče Mahābhārate, Jolly ističe da se može bez oklijevanja svrstati među djela smṛti. Radi se o epu koji se poštuje i citira kao autoritet i u srednjovjekovnim i u modernim pravnim djelima, a koji se temelji na Vedama. Mahābhāratu je objavio Vyāsa. U istome razdoblju javljaju se i purāṇe koje se navode kao izvori prava. (Jolly, 1928, str. 3) Kao izvori prava ističu se sljedeće purāṇe: Ādi, Āditya, Kālikā, Kurma, Garuḍa, Devī, Narasiṃha, Nārādīya, Padma, Brahma, Brahmavaivarta, Brahmāṇḍa, Bhaviṣya/Bhaviṣyat, Bhaviṣyottara, Mārkaṇḍeya, Matsya, Liṅga, Varāha, Vahni, Vāyu, Vārāha (ne zna se da li se razlikuje od nama poznate Varāha purāṇe), Viṣṇu, Viṣṇu-dharma, Viṣṇūdharmaottara, Śivadharmā, Śivadharmottara, Saura i Skanda. (Derrett, 1973, str. 47)

⁴⁷Klasifikaciju komentara i dharmanibandha Derrett iznosi u djelu "Dharmasāstra and Juridical Literature" (od stranice broj 47 do stranice broj 59).

djelo u velikom dijelu Indije. Također, unatoč tradiciji u svetim knjigama, Vedama i djelima smrti, brahmanski autori književnosti smrti, smatrali su sebe trećim izvorom prava. (Jolly, 1928, str. 3)

9. Dharmasūtre.

9. 1. Opći pregled.

Najstariji su sačuvani tekstovi koji sadrže *pravne propise*⁴⁸ brāhmaṇe i upanišadi. Vedske saṃhite pak, samo aludiraju na takve teme *en passant*. Brāhmaṇe i upanišadi sadrže aluzije na pravila i ne teže podučavanju pravila.⁴⁹ Dharma je bila jedna od tema unutar brāhmaṇa i upanišadi, i komentatori pravnih djela često ih ističu kao izvore zakona⁵⁰. (Derrett, 1973, str. 7)

Najstariji priručnici *dharme*⁵¹ su dharmasūtre. Dharmasūtre su proizašle iz *kalpavedāṅge*⁵², nauke o vedskim obredima. Ta se veza i dalje manifestira u dharmasūtrama koje se bave vjerskim dužnostima čovjeka. Prvobitno su se dharmasūtre učile u vedskim školama i bile su sastavni dio vedske književnosti sūtra. (Katičić, 1973, str. 355) Pisali su ih svećenici – brahmani i učenici u svrhu podučavanja. Dharmasūtre nisu napisane kao zakonic, to jest zbornici pravila za praktične potrebe sudnice. Svrha ovih djela bila su pravila koja će regulirati svakodnevne običaje i dužnosti u skladu s pobožnošću, pravilima i dužnostima brahmana (stind. *brāhmaṇa*), od početka učenja Veda do svih dužnosti domaćina, osamljenika

⁴⁸ U originalu, na engleskome jeziku *pravni propisi* glase "legal rules".

⁴⁹ Aluzije na pravila su poetski i pedagoški korisne. Za razliku od brāhmaṇa i upanišada, u stručnim se školama teži podučavanju pravila.

⁵⁰ U originalu, na engleskome jeziku "izvor zakona" glasi "authority".

Riječ "zakon" na sanskrtu glasi *naya*, no ta se riječ vrlo rijetko javlja unutar tekstova. (Derrett, 1973, str. 7)

⁵¹ Termin "dharma" u okviru književnosti dharmasūtra i književnosti dharmasāstra uključuje i "religiju, i običaje, i općenito upotrebu", što znači da su konotacije dharme mnogo šire nego što je to određeno "zakonom". (Winternitz, 1985, str. 575)

⁵² Na vrhu šest vedāṅga, u kojima su najraniji tragovi znanstvene literature, stoji kalpa (obredni red). Od kalpe je neodvojiva dharma, koja se bavi svjetovnim dužnostima. No, dharma je polako napustila sferu teologije i razvila se u pravnu literaturu. (Winternitz, 1985, str. 456) Najstarija djela sūtra, kalpasūtre ili kalpavedāṅge, po sadržaju i stilu izravno se nadovezuju na brāhmaṇe. Kao i brāhmaṇama najvažniji im je sadržaj bio obredni red (stind. *kalpa*) i tako su nastale brojne kalpasūtre koje predstavljaju najvažniji dio pomoćne vedske književnosti (kalpasūtre ne raspravljaju o smislu obreda). Kalpasūtre se dijele na *śrautasūtre* (opisuju velike i svečane obrede, žrtve ognjene koje izvode najmanje četiri svećenika sa svojim pomoćnicima na tri žrtvena ognjišta), *grhyasūtre* (opisuju jednostavne kućne obrede koje otac obitelji izvodi na kućnome ognjištu; one svjedoče o svakodnevnom životu Indijaca mlađega vedskog doba i o običajima (pri rođenju, vjenčanju, sprovodu i slično) koji su dijelom podudarni s običajima Grka, Rimljana, Slavena i Germana (indoeuropskih naroda)), *dharmasūtre* (koje su bliske grhyasūtrama, a opisuju vjerske propise o tome kako valja urediti život (stind. *dharma*) u raznim razdobljima života i u raznih staleža; to su rani indijski zakonic i u njima je sustavno prikazano obredno i običajno pravo; njih su brahmani u tim djelima istumačili u svojem smislu i tako još više ojačali svoju premoć nad ostalim slojevima indijskoga društva; iz njih se kasnije razvilo indijsko pravo i društveni moral – dharmasāstra) i *śulvasūtre* (opisuju upute za izmjeravanje i oblikovanje žrtvenoga prostora, iz čega se kasnije razvila geometrija). (Katičić, 1973, str. 99 i 100)

i svetih ljudi koji završavaju svoj život u šumama. Dharmasūtre također reguliraju dužnosti i postupke kraljeva (osobito njihove sudačke dužnosti), te pravila o okajanjima i nasljeđivanju. Tu, dakle, postoje i dijelovi koji se bave obiteljskim pravom, na primjer nasljeđivanjem, dakle civilnim, a i kaznenim pravom, odnosno sudskim postupcima (stind. *vyavahāra*). Ova najstarija djela uglavnom su predstavljala priručnike/udžbenike⁵³ neke vedske škole, a sljedbenici tih škola su ih učili napamet. Iako ta djela nisu bila napisana kao pravni zakoni, ipak su posjedovala određenu snagu zakona. (Winternitz, 1985, str. 576)

Teško je odrediti razdoblje unutar kojeg je nastala književnost dharmasūtra, no Kane smatra da je riječ o razdoblju između 600. i 100. godine prije nove ere (vjerojatno su sačuvane dharmasūtre starije od navedenog razdoblja), dok Olivelle misli da je književnost dharmasūtra nastajala od početka trećeg stoljeća prije nove ere do (najmanje) kraja drugog stoljeća nove ere (*Vāsiṣṭhadharmasūtra* i do prvog stoljeća nove ere). Bühler pak ima starije datacije, na osnovi manje činjenica, ali peto do četvrto stoljeće prije nove ere moglo bi biti *terminus post quem* i po njemu. Ono što je važno istaknuti je da dharmasūtre predstavljaju najstariju fazu književnosti dharmasūtra.

Nadalje, dharmasūtre raspravljaju o vjerskim dužnostima i obredima, a manje o svjetovnim dužnostima. (Winternitz, 1985, str. 581) Anonimne sūtre su dobivale imena od različitih (pa čak i fiktivnih) mudraca, a neki od njih su bili i preci brahmanskih porodica ili učitelja različitih vedskih grana. (Derrett, 1973, str. 25)

9. 2. Književnost dharmasūtra.

Julius Jolly književnost dharmasūtra dijeli na mjerodavne dharmasūtre, prerađene dharmasūtre i na sekundarne i fragmentarne dharmasūtre.⁵⁴

Termin *dharmasūtra* u *mjerodavnom smislu* se odnosi na ona djela koja čine dio opsežne kolekcije djela u sūtrama, odnosno kalpasūtra. Najbolje sačuvano i najranije istraženo, te tiskano djelo u sūtrama djelo je *Āpastamba* ili *Āpastambha*. Āpastambe su vjerska sljedba brahmana koja i dalje postoji na jugu Indije. Prema popisu stanovništva iz 1891. godine, primjerice, u Bombayu je bilo 267 pripadnika ove vjerske sljedbe. *Mahārṇava*⁵⁵

⁵³ U originalu, na engleskome jeziku "priručnik/udžbenik" glasi "text-book".

⁵⁴ U prijevodu na engleski jezik, podjela književnosti dharmasūtra glasi: "the proper Dharmasūtras", "the revised Dharmasūtras" i "the secondary and the fragmentary Dharmasūtras". Original je na njemačkome: die eigentlichen Dharmasūtras, die überarbeiteten Dharmasūtras, sekundäre und fragmentarische Dharmasūtras.

⁵⁵ Mahārṇavatāntra je šaktistička tantra iz 18. stoljeća.

ističe kako je njihov dom jug Indije i to područje južnije od rijeke Godāvarī. U istom području su bili i za vrijeme Pallava, o čemu svjedoče njihovi natpisi iz petog ili šestog stoljeća. (Jolly, 1928, str. 4) Āpastambe predstavljaju jednu od pet pod-podjela škole Khāṇḍikīya, koja je pak grana taittirīye ili āpastambe koja pripada crnoj Yađurvedi. Njihovo kanonsko djelo je *Āpastambakalpasūtra* u 30 poglavlja, a *Āpastambadharmasūtra* čini 28. i 29. poglavlje. Njezin sadržaj opisuje učenje Veda i druge dužnosti brahmanskih učenika, pročišćenja, zabranjenu prehranu, okajne postupke, dužnosti *snātaka*⁵⁶ i *grhastha*, "domaćina", i druge slične teme. Od svjetovnog (građanskog) prava, obrađuje se obiteljsko (porodično) pravo i nasljedno pravo, a govori i o kaznenome pravu. Jezično, djelo je puno arhaizama i nepravilnih formi i fraza, a to se može protumačiti na sljedeći način: djelo je nastalo u razdoblju u kojem Pāṇinijeva gramatika još nije zadobila snagu koju ima i danas. Bühler je iznio ove činjenice kako bi odredio razdoblje nastanka *Āpastambe*, a to je četvrto ili peto stoljeće prije nove ere. (Jolly, 1928, str. 5) Kane smatra kako je djelo nastalo između 450. i 350. godine prije nove ere. Također ističe da u ovom djelu postoje referencije na Ādaiminijevu djelo *Mīmāṃsāsūtra*⁵⁷. (Derrett, 1973, str. 29)

Dharmasūtra Hiranyakeśina usko je povezana s dharmasūtrom Āpastambe. Djelo je sakupio Bühler u dodatku drugom izdanju Āpastambe. Zbirka kalpasūtra škole Hiranyakeśin, sastoji se od 36 poglavlja, a *Dharmasūtra* čini 26. i 27. poglavlje. Hiranyakeśinbrāhman se spominje u natpisima Pallave iz petog ili šestog stoljeća. (Jolly, 1928, str. 6) I ova dharmasūtra pripada crnoj Yađurvedi i to grani taittirīya (ili āpastamba).

Baudhāyana ili Bodhāyana je nepotvrđeni autor najstarije dharmasūtre koja pripada Yađurvedi, a riječ o *Baudhāyana dharmasūtri* koja je sačuvana kao dio zbirke dharmasūtra. Škola Baudhāyana je starija od škole Āpastamba. (Jolly, 1928, str. 7) Riječ je, po mišljenju Bühlerovu i Jollyevu, o najstarijoj od sūtra koja je povezana s tekstom grane crne Yađurvede, taittirīyom (ili āpastambom). No Olivelle smatra da je Baudhāyanadharmasūtra mlađa od Āpastambadharmasūtre i Gautamadharmasūtre, samo da je uklopila i neke starije odlomke. (Olivelle, 2000, str. 7) Ova dharmasūtra pruža podatke o različitim običajima, dužnostima brahmačārina i snātaka, onečišćenjima i pročišćenjima, žrtvi, miješanim staležima, dužnostima kralja, izvršnim dužnostima suca koji kažnjava, saslušanjima svjedoka, obiteljskom (porodičnom) pravu, okajnim postupcima, nasljednom pravu, obrednom kupanju, o pet žrtava i četiri životna razdoblja (stind. *āśrama*), odredbama koje se tiču prehrane, žrtvi

⁵⁶ Riječ je o međurazdoblju života nakon obrednog kupanja mladića kojim završava stadij brahmačārina (učenik).

⁵⁷ Puni naziv djela je *Pūrvamīmāṃsāsūtra*, a riječ je o osnovnom djelu filozofskog pravca *pūrvamīmāṃsā*. Po predaji joj je autor Ādaimini. U djelu se vrlo zanimljivo razmatraju i raspravljaju semantički i metodološki problemi. (Katičić, 1973, str. 336 i 337)

posvećenoj mrtvima, pravilima koja se tiču asketa, poljoprivrednika, pustinjaka, manjih žrtava i podatke o namjenskim obredima. (Jolly, 1928, str. 7) Djelo se sastoji od četiri "pitanja" (to jest poglavlja; stind. *praśna*), a četvrto je gotovo čitavo sastavljeno u *ślokama* i smatra se modernim umetkom. Često se naziva i *Baudhāyanadharmasāstra*. Bühler je poznao moderne Baudhāyanīye iz pripovijedanja, a termin se ne javlja ni u popisu stanovništva iz 1891. godine. No, brahmansko proučavanje sūtra Bodhāyane spominje se na natpisima iz 1354 – 1355. godine pod naslovom *Pravaćanasūtra*. Natpisi su pronađeni na jugu Indije i to na području kojim je vladalo hindsko kraljevstvo Viḍayanagara. (Jolly, 1928, str. 8) Čini se da je podrijetlo ove škole, kao i Āpastambe, s juga Indije. Djelo je dio većeg sklopa kalpasūtra kojemu pripadaju Śrautasūtra, Gṛhyasūtra i Śulvasūtra. Kane smatra da je *Baudhāyana* nastala između 500. i 200. godine prije nove ere. (Winternitz, 1985, str. 578; Olivelle, 2000, str. 9)

Što se tiče *prerađenih dharmasūtra* (nazivaju se prerađenim jer nisu dio većih zbiraka, odnosno vedskih kalpasūtra, već su samo s obzirom na sadržaj i formu slične mjerodavnim dharmasūtrama i citirane su u pravnim knjigama iz srednjovjekovnog razdoblja ili čak i ranije), najbolje je sačuvana *Gautamadharmasūtra*⁵⁸ koja je u potpunosti napisana u prozi. Gautama se spominje u literaturi kao pod-podjela škole Rāṇāyanīye koja pripada Sāmavedi, a od *Kumārile*⁵⁹ se zna o Gautaminoj Dharmasūtri koja pripada Āchandogama, sljedbenicima Sāmavede. Rāṇāyanīye su imali svoje sjedište u Mahārāṣṭri, a Telinganski sāmavedini kažu kako i dalje postoje u istočnom Hyderabadu i da su podijeljeni u sedam *gotra*⁶⁰ od kojih se jedna naziva Gautama (to može biti i slučajnost). (Jolly, 1928, str. 9) Djelo sadrži 26 adhyāya (lekcija ili poglavlja). Sadržaj djela: izvori prava, dužnosti brahmanskih učenika, asketa i glava obitelji, obiteljsko (porodično) pravo, pravila pozdravljanja, pozicija brahmana, žrtva i druge obveze snātaka, način života četiriju varṇa, dužnosti kralja, pravo i pravda, žrtva posvećena umrlima, učenje Veda, pozicija žene, okajni postupci (stind. *prāyaścitta*) i nasljedno pravo. (Jolly, 1928, str. 10) Čini se da je *Baudhāyana* posudila posljednju adhyāyu treće praśne iz *Gautame*. Jolly misli da je *Gautamadharmasūtra* nastala stoljeće prije *Āpastambe*, a najvjerojatnije i prije *Baudhāyane*. (Jolly, 1928, str. 11) Prema Kaneu *Gautamadharmasūtra* nastala je između 600. i 400. godine prije nove ere, (Winternitz, 1985, str. 578; Olivelle, 2000, str. 9) a prema Derrettu riječ je o najstarijem djelu u stilu sūtra koje

⁵⁸ U *Āpastambadharmasūtri* prisustvo pravnog materijala je sistematičnije obrađeno nego u *Gautamadharmasūtri*, no i dalje je zbunjujuće. *Vyavahāra* (sudski postupci) se i dalje ne obrađuje zasebno, što će biti slučaj tek u kasnijim djelima sūtra i smṛti. (Derrett, 1973, str. 30)

⁵⁹ Kumārila je veliki brahmanski filozof pūrvamīmāṃse. (Katičić, 1973, str. 235)

⁶⁰ Indijski brahmani su podijeljeni u sedam ili osam gotra (izvorno "obora") po imenima ṛgvedskih vidjelaca. (Ježić, 1987, str. 118) Ukratko, riječ je o brahmanskom rodu. (Ježić, 1999, str. 172)

citira samo *Manua* (što ne znači da je riječ o *Manusmṛti*). (Derrett, 1973, str. 28 i 29) No Olivelle smatra da je Gautamadharmasūtra stara, ali ipak mlađa od Āpastambadharmasūtre, starija od Baudhāyanadharmasūtre i Vasiṣṭhadharmasūtre. (Olivelle, 2000, str. 9)

Dharmaśāstra Vasiṣṭhe (ili *Vasiṣṭhasūtra*) slabo je sačuvana. Sadrži 30 adhyāya, a napisana je kao mješavina stiha i proze. U Vasiṣṭhasūtri se često ističe arhaičan metar *triṣṭubh*, a ne metar *anuṣṭubh* kao u Manuu. Neki dijelovi ovoga djela proizlaze iz *Taittirīyasamhite*⁶¹. (Jolly, 1928, str. 11) Sadržaj *Vasiṣṭhadharmasūtre* je sljedeći: izvori prava, dužnosti i podrijetlo četiriju staleža (osobito brahmana), zakon gostoljubivosti, zakoni koji se tiču žena, dnevnih dužnosti, āśrama, zatim obiteljsko (porodično) pravo, dužnosti pustinjaka i asketa, pozicija očeva ("glava" obitelji) i snātaka, učenje Veda, pravila pozdravljanja, ograničenja koja se tiču prehrane, izgonstva iz staleža, pravne procedure, nasljednog prava, miješanih staleža, dužnosti kralja, javnih i privatnih okajnih postupaka, dobrotvornih ustanova, te darova. Prema Govindasvāminu⁶² i Kumārili (8. stoljeće), ovu su dharmasāstru učili samo sljedbenici Ṛgvede, no poznavali su je mnogi. (Jolly, 1928, str. 12) U *Vasiṣṭhadharmaśāstri* su pronađeni citati drugih učitelja prava, Yame, Praḍāpatija, Hārīte, Gautame i Manua. Kane smatra da je djelo nastalo između 300. i 100. godine prije nove ere. (Derrett, 1973, str. 31) Također, djelo se nije baš očuvalo. Tradicionalno se znalo tvrditi da je autor *Vasiṣṭhadharmaśāstre* ṛṣi Vasiṣṭha kojemu se pripisuje i mnogo himni iz sedme maṇḍale Ṛksamhite (Winternitz, 1985, str. 579), što je, naravno, nemoguće, ali služi polaganju prava na mjerodavnost djela. U skladu je s pripisivanjem ove dharmasūtre Ṛgvedi. Olivelle smatra da je s kraja stare ere ili čak s početka prvog stoljeća nove ere (Olivelle, 2000, str. 10).

Viṣṇusmṛti ili *Vaiṣṇava dharmasāstra* vrlo je opsežno djelo u sto adhyāya, a predstavljeno je kao objava boga Viṣṇua u uvodnom i posljednjem poglavlju. Također, u nekoliko drugih odlomaka spominje se razgovor između boga Viṣṇu i božice zemlje. Čini se da djelo pripada viṣṇuitskoj sljedbi bhāgavata. Djelo se ponekad pronalazi i pod imenom *Viṣṇusūtra*. Sadrži i metričke odlomke. (Jolly, 1928, str. 13) Povezuje se s *Kāṭhakaḡrhyasūtram*⁶³ i drugim djelima škole kāṭhaka⁶⁴. Smatra se da je djelo postojalo i u vrijeme Govindarāde koji je živio u dvanaestom stoljeću. Kanonička djela škole kāṭhaka, čiji je dom bio Pañḍāb i Kāśmīr, ubrajaju se među najstarije ostatke indijske literature. Djelo sadrži i mnogo odlomaka modernog karaktera: spominje se sedam dana u tjednu, uključujući

⁶¹ *Taittirīyasamhitā* je zbirka mantra jedne grane (stind. *śākhā*) crne Yaḍurvede, a riječ je o taittirīya (ili āpastamba) grani. (Katičić, 1973, str. 89 i 101)

⁶² Govindasvāmin je autor koji je osobito komentirao Baudhāyanadharmasūtru.

⁶³ Kāṭhakaḡrhyasūtra je ḡrhyasūtra grane crne Yaḍurvede, kāṭhake. (Katičić, 1973, str. 100)

⁶⁴ Kāṭhaka je grana (stind. *śākhā*) crne Yaḍurvede. (Katičić, 1973, str. 83)

određivanje četvrtka kao *ḍaiva*, Jupiterova dana, odlomci o spaljivanju udovica, o knjigama (stind. *pustaka*), o hodočastilištima u svim dijelovima Indije, o *trimūrti*⁶⁵, o granicama arijske zemlje, i tako dalje. Većina se ovih odlomaka smatra kasnijim interpolacijama. (Jolly, 1928, str. 14) Pravni odlomci pripadaju starijem sloju teksta i to osobito dužnosti kralja, kazneno pravo, nasljedno pravo i doktrine koje se tiču miješanih staleža, a zakoni koji se tiču dugovanja i pravnih procedura, nisu toliko stari. Nadalje, tu spadaju zakoni koji se tiču žrtve, žene, sakramenata, učenja Veda, grijeha, okajnih postupaka, te učenje o paklu i putovanju (transmigraciji) duše, dužnosti *gṛhastha* i *snātaka*, prinosi *śrāddha*⁶⁶, dobrotvornih darova i dužnosti *vānaprastha*⁶⁷, te pustinjaka. Jezik pokazuje nekoliko arhaizama, a gotovo je u potpunosti oslobođen loših čitanja. Djelo se ne referira na starije učitelje prava i ne citiraju ga druga djela smrti. S obzirom na sadržaj, stoji uz bok *Manuovu zakoniku* i *Yādñavalkyasmṛti*. Jolly smatra da djelo nije nastalo prije trećeg stoljeća nove ere, (Jolly, 1928, str. 15) a povezano je sa starom dharmasūtrom škole *kāṭhaka* crne Yađurvede koja je i osnova ovoga djela. (Winternitz, 1985, str. 579)

Hārītadharmasāstra sadrži 30 *adhyāya* (lekcija). Otkrio ju je V. S. Islampurkar u Nasiku. Prije njena otkrića dharmasūtra škole *Hārīta* bila je poznata samo iz citata i iz njih je Julius Jolly 1889. godine, sastavio *Vyavahārādhyāyu Hārīte*, a W. Caland 1893. godine napisao je sinopsis Hārītina postupanja u obredu *śrāddha* u djelu "Ahnencult". Među tim odlomcima koji sadrže stariji jezik, nalaze se metrički citati o pravnim procedurama i zakonima koji se tiču duga, a čiji je moderan karakter istaknuo Julius Jolly. Drugi stariji citati koji su uglavnom u prozi svjedoče o *śrāddhama*, nečistoći, okajnim postupcima, pravilima koja se tiču obrednog kupanja i prehrane. U 14. stoljeću *Hārīta* je citirana u slavnom komentaru Mādhave uz *Parāśarasṁṛti*, *Parāśarasṁṛtivyākhyā*. *Uśana*, sekundarno djelo smrti, također sadrži pozivanja na *Hārītu*. (Jolly, 1928, str. 16) Proza je dominantna, ali se izmjenjuje s metrima *anuṣṭubh* i *triṣṭubh*. Stihovi su često uvođeni s *athāpyudāharanti* ("a pritom navode"), što je tipično za dharmasūtre, a česti su i citati iz Veda. Sadržaj *Dharmaśāstra Hārīte* je sljedeći: izvori prava, *brahmačārini*⁶⁸, *upakurvāṇa*, *naiṣṭhika*,⁶⁹

⁶⁵ *Trimūrti* je purāṇska predodžba o trojstvu (stind. *trimūrti*) Brahmana, Viṣṇua i Rudre (Śive). (Ježić, Jauk-Pinhak, & Gönc-Moačanin, 2001, str. 59)

⁶⁶ Kućni obredi za pretke se zovu *śrāddha*. (Ježić, 1987, str. 130)

⁶⁷ *Vānaprastha* je naziv za jedno od četiri životna razdoblja (stind. *āśrama*). Riječ je o onome tko prije smrti napusti dom i povuče se u šumu. (Ježić, Jauk-Pinhak, & Gönc-Moačanin, 2001, str. 21)

⁶⁸ Riječ je o prvom životnom razdoblju (stind. *āśrama*), razdoblju učenika. (Ježić, Jauk-Pinhak, & Gönc-Moačanin, 2001, str. 32)

⁶⁹ Postojale su dvije vrste vedskih "vječnih" studenata, odnosno učenika o kojima svjedoči *Dharmaśāstra Hārīte*, a to su *upakurvāṇe*, oni koji ostavljaju otvorenu mogućnost da se vrate takvu načinu života i *naiṣṭhike*, oni koji ostaju studentima do kraja života. (Kane, 1946, str. 962)

snātake, gr̥has̥tha, vānaprastha, *yati*⁷⁰, ograničenja koja se tiču hrane, *pratigraha*⁷¹, *ṛtviḍ*⁷², śrāddha, uključujući i *pañktidūśake* i *pañktipāvane*,⁷³ dužnosti snātaka, *ācāra*⁷⁴, *pet pākayaḍṇa*⁷⁵, učenje Veda i *brahmačarya*⁷⁶, *yama* i *niyama*⁷⁷, nečistoća, okajni postupci, procedure koje se tiču svjedoka, zakoni koji se tiču žena, i tako dalje. Bühler je prvi iznio mišljenje da *Hārīta* pripada vedskoj školi *maitrāyaṇī*⁷⁸. (Jolly, 1928, str. 17) Velik broj citata iz *Hārīte* pronađen je u *Āpastambi* i *Baudhāyani*, čime se upućuje na to da je riječ o *sūtrakārama*⁷⁹ iz crne Yađurvede. Maitrāyaṇīye su živjeli na sjeveru Indije i vjerojatno su bili susjedi kaṭha, te se kao i oni uvrštavaju među najstarije vedske škole. Riječ *kaphella* koja se koristi u citatima, kāśmīrska je riječ, a upućuje na to da je dom *Hārīte* bio Kāśmīr. Čini se da je *Hārīta* najstarije djelo smrti koje postoji. *Hārīta* se ne referira na stariju pravnu literaturu, a kada citira djela smrti Prađāpatia, Manua i Ācāryu, i kada se gotovo u riječ slaže sa svim drugim djelima smrti, tada ta slaganja, odnosno analogije, vjerojatno ne upućuju na posuđivanje, već je riječ o analogijama koje proizlaze iz zajedničke tradicije vedskih škola. (Jolly, 1928, str. 18)

Vaikhānasasūtra (vaikhānasa, "šumski pustinjak") dobila je ime po vaikhānasama ("onima koji kopaju korijenje za jelo"), a riječ je o starome imenu za vānaprasthu. Gautama III. 2 riječ *vaikhānasa* koristi u značenju *vānaprastha*. Baudhāyana II. 6. 19 definira vānaprasthu kao onoga koji slijedi propise zabilježene u Vaikhānasaśāstri, djelu koje je vjerojatno postojalo u prošlosti, a koje se bavilo propisima koji se tiču šumskih pustinjaka. Manu 6. 21 opisuje vānaprasthu kao onoga koji slijedi nazor ili viđenje (stind. *mata*) vaikhānasa. (Kane, 1941, str. 917) Radi se o djelu u sūtrama (pripisanome Vikhanasu) koje opisuje dužnosti vānaprastha. (Jolly, 1928, str. 19) Prema Mahādevi, škola Vaikhānasa se smatra jednom od najmlađih škola crne Yađurvede. Veza toga djela i Veda je vidljiva prema

⁷⁰ *Yati* je asket, onaj koji se oslobodio svih svjetovnih veza. (Monier-Williams, 2005, str. 841)

⁷¹ *Pratigraha* je termin koji se odnosi na prihvaćanje darova. (Kane, 1941, str. 116)

⁷² *Ṛtviḍ* je naziv za svećeničku službu. (Ježić, Jauk-Pinhak, & Gönc-Moačanin, 2001, str. 17)

⁷³ Riječ *pañkti* označava "niz ili red" onih koji objeduju. Anuśāsanaparvan Mahābhārata 90, 34, Vāyu (poglavlje 79 i 83) i neke purāṇe sadrže duge liste onih brahmana koji posvećuju (odrešuju od grijeha) pratnju onih koji objeduju – *pañktipāvane* i onih koji oskvrnjuju pratnju onih koji objeduju i to svojom prisutnošću u redu onih koji objeduju – *pañktidūśake*. (Kane, 1941, str. 767)

⁷⁴ *Ācāra* je pojam koji podrazumijeva valjan način života (ravnjanje prema kućnim obredima i dužnostima u skladu s razdobljima života i društvenim staležima – *varṇāśramadharmā*). (Ježić, Jauk-Pinhak, & Gönc-Moačanin, 2001, str. 39)

⁷⁵ O terminu *pākayaḍṇa* (dosl. "kuhani prinosi") vidjeti djelo "Rgvedske upanišadi" Mislava Ježića (od stranice broj 41 do stranice broj 43).

⁷⁶ *Brahmačarya* je termin koji označava "čistoću", a podrazumijeva da se ne ulazi u spolne odnose. (Ježić, Jauk-Pinhak, & Gönc-Moačanin, 2001, str. 92)

⁷⁷ *Yama* i *niyama* su termini osobito bitni u okviru osmeročlane yoge. *Yama* podrazumijeva načelo ustezanja od grijeha, a *niyama* podrazumijeva postizanje teženih stanja uma. (Ježić, Jauk-Pinhak, & Gönc-Moačanin, 2001, str. 62)

⁷⁸ *Maitrāyaṇī* je grana (stind. *śākhā*) crne Yađurvede. (Katičić, 1973, str. 83)

⁷⁹ *Sūtrakāre* su autori sūtra.

citatima *mantra* i referencijama na Yađurvedu. (Jolly, 1928, str. 20) Vaikhānasadharmasūtra u tri "pitanja" (stind. *praśna*) opisuje staleže i āśrame, dužnosti brahmačārina i domaćina, te pustinjaka, asketa i redovnika. Možda je to isprva bio samo priručnik za pustinjake i askete, što se može zaključiti iz naslova – vaikhānasa, no kasnije je to djelo postalo uobičajen priručnik o dharmi koji se pripisuje mudracu Vikhanasu. (Winternitz, 1985, str. 580)

Naposljetku, javljaju se još i *sekundarne i fragmentarne dharmasūtre*. Među njima se ističu brojna djela sūtra, a jedno od njih je i *Uśanas-smṛti* djelo koje je napisano u prozi i stihu i u kojem je pronađen i metar triṣṭubh. Djelo ima sedam adhyāya, a bavi se pročišćenjem, staležima, okajnim postupcima, śrāddhama, prodajom zabranjenih predmeta i kažnjavanjem. U ovom se djelu citira *Manuov zakonik* i ističe se kao autoritet, a citiraju se i *Vasiṣṭha*, *Hārīta*, *Śaunaka* i *Gautama* u dijelovima o bračnim nesuglasticama između brahmana i sūdrā (što se slaže i s Manuom III, 16). Rukopisi su u dosta lošem stanju i sadrže mnogo praznina, osobito u prvoj i drugoj adhyāyi. Drevni ṛṣi Uśanas smatra se autorom i druge smṛti, djela koje također sadrži prozne elemente. (Jolly, 1928, str. 21)

Malena smṛti *Kāśyape* ili *Upakāśyape* napisana je djelomično u prozi, a djelomično u šlokama. Bavi se dužnostima grhasthe, ācārom i prāyaścittom. Ovo je djelo vjerojatno samo obris originalne dharmasūtre pripisane Kāśyapi, koji je također poznat u predaji kao ṛṣi i učitelj prava.

Atri je poznat kao ṛṣi, a citira ga i Manu, III, 16. Poznat je i kao učitelj zakona, te se smatra autorom raznih djela smṛti, a jedno od njih (još nije objavljeno) sadrži devet adhyāya (lekcija) i napisano je kao mješavina proze i šloke. (Jolly, 1928, str. 22) Uglavnom se bavi okajnim postupcima i okajanjem raznih grijeha na ovome svijetu i u sljedećem.

Bṛhaspati je neobjavljeno djelo u prozi. Ime djela nema veze sa slavnim učiteljem istoga imena kojemu se pripisuju mnogi metrički tekstovi o vlasničkom pravu. Čini se da je riječ o religijskom djelu nove sljedbe. (Jolly, 1928, str. 23)

Opsežno prozno djelo u prozi pomiješanoj s metrom, o svim dijelovima dharme pripisuje se dvojici braće, Śaṅkhi i Likhiti (P. V. Kane smatra da je djelo nastalo negdje između 360. godine prije nove ere i prvog stoljeća nove ere). Smatra se da djelo pripada Vādasaneyinima, a poznato je samo iz citata u kojima su pronađena imena Śaṅkha, Likhita i Śaṅkha-likhita kao imena mudraca. A. Ludwig smatra da *śaṅkhalikhitadharmā* znači "pravo

napisano (od strane stvoritelja), na čelu ili ključnoj kosti čovjeka"⁸⁰. (Winternitz, 1985, str. 580)

Atharvavedi bi moglo pripadati za pravnu tradiciju znatno djelo Paiṭhīnasidharmasūtra.

10. Dharmasāstre.

10. 1. Opći pregled.

U posljevedskom brahmanizmu javljaju se tekstovi koji slijede vedsku predaju (vedāṅge: smṛti) koja se nadovezuje na objavu (stind. *śruti*), osobito objavu koju iznose vedske gr̥hyasūtre i dharmasūtre. (Ježić, Jauk-Pinhak, & Gönc-Moačanin, 2001, str. 38) Riječ je o književnosti dharmasāstra⁸¹ ili smṛti, djelima koja određuju ortopraksiju koja je, u slučaju brahmanizma ili hinduizma, bitnija od ortodoksije. Dharmasāstre su priručnici ili "zakonici" svetoga i svjetovnoga prava i morala. Djela roda smṛti opisuju i čovjekove dužnosti prema staležima i prema životnim razdobljima (stind. *varṇāśramadharmā*), grijeha i prijestupe, sudski i kazneni postupak, te postupke okajanja i pokore. (Ježić, Jauk-Pinhak, & Gönc-Moačanin, 2001, str. 26) Što se tiče dužnosti različitih staleža (stind. *varṇa*), opširno se opisuju dužnosti brahmana i kṣatriya, osobito kraljeva, a mnogo kraće vaiśya, śūdra i nedodirljivih. (Ježić, Jauk-Pinhak, & Gönc-Moačanin, 2001, str. 39) Zanimljivo je da mnoge dharmasāstre ne daju podatke o vlasničkom pravu, a samo nekoliko mlađih smṛti djela, kao što je Nārada-smṛti, mogu se nazivati čisto pravnim djelima. (Jolly, 1928, str. 1) Književnost dharmasāstra razvijala se je u stručnim, odnosno tehničkim školama (a ne više u vedskim školama). Nije riječ o priručnicima za upravljanje i poduku ograničenih krugova sljedbenika neke vedske škole (što je slučaj s dharmasūtrama), već je riječ o djelima u kojima vjerske i svjetovne dužnosti vrijede za sve Arijece, odnosno riječ je o djelima koja nisu ograničena na obredne dužnosti, već obrađuju sva prava i obaveze, pravne i moralne, te su zato mnogo opsežnija i pravni propisi u njima zadobivaju mnogo veće značenje. (Katičić, 1973, str. 355)

10. 2. Književnost dharmasāstra.

⁸⁰ Na engleskom jeziku, u originalu *śaṅkhalikhitadharmā* znači "the law written by the creator on the fore-head or the collar-bone of man".

⁸¹ Riječ *dharmasāstra* se često prevodi kao "pravna literatura". No, konotacije dharme, te cilj ove znanosti, mnogo su šire nego što je to određeno "zakonom". To uključuje i "religiju, običaje i upotrebu". (Winternitz, 1985, str. 576)

Najpoznatije djelo vrste dharmasāstra jest *Manuov zakonik*⁸².

Drugi veliki priručnik dharmasāstre je *Nāradasmṛti*. Mlađa je od *Manua* i sadrži razvijeniji pravni sustav. Sačuvala se dulja i kraća verzija njezina teksta, a čini se da je dulja prvotna. (Katičić, 1973, str. 356) U uvodu ovoga djela autor spominje i opisuje različite recenzije Manuova zakonika. Tu spominje i Nāradau kao fragment starije i opsežnije recenzije ovoga djela. Tako se napominje kako je Manu, kao prvi roditelj, sastavio opsežno djelo o pravu, filozofiji i tako dalje, u 24 poglavlja i 100 000 šloka. Devarši Nārada je to primio od Manua, i uviđajući slabost intelektualne moći čovjeka, načinio je kratak prikaz u 12 000 šloka, dok ga je Bhṛguov sin Sumati nadalje skratio na 4 000 šloka.⁸³ Samo je taj prikaz prihvatljiv i dostupan čovječanstvu, ali Nāradasmṛti čuva deveto poglavlje iz prikaza koje je prenio Nārada od Manua, a koje se bavi vlasničkim pravom. S obzirom na to tumačenje, može se uzeti da je samo starije izdanje Manuova zakonika sačuvano. (Jolly, 1928, str. 45). Nārada spominje 132 pod-podjele 18 tema prava, 15 vrsta ropstva, 21 način na koji se može zaraditi za život, 11 vrsta svjedoka, 5 vrsta božanskoga suda, 3 vrste principijelnoga prava (stind. *sāhasa*) i druga grananja.⁸⁴ (Jolly, 1928, str. 46) Nārada citira i početne stihove iz Manua, čak se direktno naziva *mānave dharmasāstre nāradaḥ proktā sāmhitā*, kao što se i Manu naziva *bhṛguproktā sāmhitā*. Nārada se često u svojim viđenjima prava slaže s Yādñavalkyasmṛti. (Jolly, 1928, str. 47) Kako bi se odredio datum nastanka Nārade, ona se uspoređuje s drugim djelima smṛti, a u obzir se uzima i činjenica da postoji referiranje na *dīnāra*⁸⁵ – jednom se odnosi na zlatni novčić, a jednom na zlatni ornament (dodatak, 60; I, 2, 3a). Dīnāra je rimski pojam za novac koji je mogao stići do Indije samo preko Grka i to izgovaranjem *eta* kao *i*, a to se dogodilo negdje oko drugog stoljeća. Dīnāre su koristili i indoskitiski vladari (indijska riječ dīnāra se javlja prvo u zapisima iz razdoblja Gupta, to jest oko 400. godine). Djelo je nastalo negdje u petom stoljeću, a komentator je Nārade Asahāya iz osmoga stoljeća. (Jolly, 1928, str. 48) U sedmom stoljeću Nārādīyadharmasāstra spomenuta je od Bāṇe u djelu Kādambarī. Nārada je vjerojatno nastala na jugu Nepala. (Jolly, 1928, str. 49)

Starija od Nārade je *Yādñavalkyasmṛti*. Po ugledu stoji uz bok Manuovu zakoniku. (Katičić, 1973, str. 356) Urednik i prevoditelj Yādñavalkye je Adolf Friedrich Stenzler. On smatra da je ovo djelo mlađe od Manuova zakonika, ali da prethodi drugim autorima, te stoga predstavlja fazu nakon Manua. (Jolly, 1928, str. 40) Kane smatra da je djelo nastalo između 100. i 300. godine. (Derrett, 1973, str. 34) Yādñavalkyasmṛti ima 1010 stihova (1003 u

⁸² Pošto je *Manuov zakonik* i tema rada, obrađivat će se zasebno, odnosno u zasebnom paragrafu rada.

⁸³ Prema tradiciji, koja je potvrđena u purānama, Bhṛgu, Nārada, Brhaspati i Aṅgirasi nabrojeni su kao uspješni redaktori Manusmṛti. Stoga, sigurno je da je Nāradasmṛti mlađa od Manua. (Winternitz, 1985, str. 596)

⁸⁴ Predstavlja vrlo naprednu fazu razvoja u obrađivanju i uspostavljanju zakona. (Winternitz, 1985, str. 596)

⁸⁵ O *dīnāri* i *nānaki* govori Kane u djelu "History of Dharmasāstra, Vol. III" (od str. 120 do str. 122).

Viśvarūpinoj verziji, a 1006 u Aparārkinioj verziji). Strofe iz Manuova zakonika, u drugoj adhyāyi, broj 243, 247 i 248 sažete su u Yādñavalkyi I, 19, i tako dalje. Iz toga je jasno da je autor *Yādñavalkye* poznavao Manuov zakonik. (Derrett, 1973, str. 33) I ovo djelo započinje u Manuovu stilu: mudraci se približavaju ṛṣiju Yādñavalkyi u Mithili, te ga mole da im priopći *varṇāśramadharmu*, a ṛṣi im predstavlja svoju knjigu o zakonu. (Derrett, 1973, str. 34; Winternitz, 1985, str. 598) Ime se Yādñavalkya vezuje uz vodećega škole Vādasaneyina. Yādñavalkya se naziva i Vādasaneyā, a smatra se da je u njegovoj tradiciji nastala prvotna redakcija Vādasaneyisaṃhite. Javlja se kao glavni autoritet u Śatapathabrāhmaṇi, te osobito u Bṛhadāraṇyaki. Te mantrre yaḍuse, objavilo mu je, po predaji, božanstvo Sunce. Slično, Yādñavalkya III, 110 se referira na sebe kao na autora Āraṇyake koju je primio od Sunca. U skladu s time, u *Yādñavalkyi*, mantrre koje se recitiraju u śrāddhi, preuzete su iz Vādasaneyisaṃhite. Čini se da je smrṭi Yādñavalkye temeljena na sūtrama bijele Yaḍurvede. (Jolly, 1928, str. 44) U tom se djelu ṛṣi Yādñavalkya često povezuje sa svojim pokroviteljem Ḍanakom od Videhe. (Winternitz, 1985, str. 598) Ta se hipoteza smatra točnom zbog postojanja korespondencije između Yādñavalkyasmṛti i Pāraskaragr̥hyasūtre. Djelo sadrži tri jednaka dijela o običajima (stind. *ācāra*), sudskim postupcima (stind. *vyavahāra*) i okajanju (stind. *prāyaścitta*). (Winternitz, 1985, str. 599) Poglavlje o sudskim postupcima (stind. *vyavahārādhyāya*) nije kao kod Manua podijeljeno na 18 tema, već su komentatori to područje podijelili na 20 tema (pridodane su teme o uvjetima služenja i književnom izboru, stind. *prakīrṇaka*). Poredak je malo drugačiji u Yādñavalkyi. (Jolly, 1928, str. 40) Općenito se Yādñavalkya bavi privatnim pravom i to osobito trgovačkim pravom, dok je kazneno pravo od manje važnosti u Yādñavalkyi. (Jolly, 1928, str. 41) Ne može s negirati da su viđenja zakona u Yādñavalkyasmṛti modernija i naprednija nego ona u Manuu (sistematičniji je i jasniji prikaz). (Winternitz, 1985, str. 599) Zanimljiva je i analogija između *Yādñavalkye* i *Viṣṇusmṛti*. (Jolly, 1928, str. 41) Odlomak u *Yādñavalkyi* II, 240 f. usporedan je odlomku u *Viṣṇusmṛti* VI, 122, ali u Yādñavalkyi se ne javlja riječ *nāṇaka*, kao oznaka za kovani novac s utisnutim znakom. To Stenzler smatra dokazom da je *Yādñavalkya* kasnija od *Viṣṇusmṛti*. (Jolly, 1928, str. 42) *Yādñavalkya* svjedoči o tome da poznaje grčku astrologiju, te Jacobi smatra da je djelo nastalo najranije u trećem stoljeću nove ere. (Jolly, 1928, str. 44) U I, 295 nabraja se sedam planeta prema astronomskom poretku, a u I, 80 se ističu neki astrološki termini, no bez korištenja grčkih termina. Riječ *nāṇaka* nije najstarija riječ za kovani novac, no ta riječ nije zanemariva prilikom određivanja vremena nastanka nekog djela. Prvo i treće poglavlje *Yādñavalkye* su pronađeni u *Garuḍapurāṇi*, a drugo je poglavlje pronađeno u

*Agnipurāṇi*⁸⁶, te se stoga zaključuje da je djelo nastala negdje oko četvrtog stoljeća, dok se kao mjesto nastanka *Yāđñavalkye* uzima Mithilā (Videha). (Jolly, 1928, str. 44) S obzirom na jezik, stil i sadržaj, ovo djelo, kao i Manu, pokazuje doticaj s gnomskom poezijom, no u mnogo manjem opsegu. (Winternitz, 1985, str. 600)

Nadalje, glavne doktrine religije i morala u metričkim djelima smrti, zadobivale su mnogo pažnje, te je tako nastajao veliki broj djela koja su proizlazila iz škola koje su se bavile dharmom, a koja su se pripisivala (radi većega autoriteta) mnogim mudracima i bogovima, dok su stvarni autori ostajali anonimni. No, često su se i različita djela pripisivala istom autoru. Tako postoji više no jedan Aṅgiras, Atri, Āpastamba, Uśanas, Kātyāyana, Gautama, Parāśara, Bṛhaspati, Yama, Likhita, Vasiṣṭha, Viṣṇu, Vyāsa, Śātātapa, Hārīta, i tako dalje. (Jolly, 1928, str. 49) U mnogo su se slučajeva pridavali epiteti *laghu*, *madhyama*, *bṛhat*, *vṛddha*, *pūrva*, *uttara*, *śloka* tim imenima kako bi se sama djela okarakterizirala prema opsegu, veličini i razdoblju iz kojeg potječu, ali i kako bi se razlikovala od drugih smrti istoga autora. Ti apelitivi često su bili proizvod samog autora. Nakon važnih djela (Manuov zakonik, Nārada-smṛti i Yāđñavalkyasmṛti), javljaju se *djela od sekundarne važnosti*, koja ne sadrže brojne tekstove o svim obilježjima dharme, osobito ne o vlasničkom pravu, već o pojedinim područjima prava. (Jolly, 1928, str. 50) Djela koja spadaju u ovaj razred su: Parāśarasmṛti⁸⁷, Bṛhatparāśarasmṛti⁸⁸, Dakṣasmṛti, Saṁvartasmṛti, Karmapradīpa koja se pripisuje Kātyāyani⁸⁹, Vyāsasmṛti, Bṛhaspatismṛti⁹⁰, Śātātapa, Karmavīpaka, Likhita, Aṅgiras, Uśanas, Yama, Āpastamba, Viṣṇu, Vṛddha-Gautama (V. S. Islampurkar smatra da ovo djelo čini dio Mahābhārate), Śaṅkalikhita, Pulastya, i tako dalje. (Jolly, 1928, str. 49-56) Što se tiče djela smrti, mnoga od njih su do nas došla u fragmentima ili su poznata iz citata unutar drugih djela, pravnih i onih koja se ne bave pravom.

⁸⁶ Prema Kaneu, Agnipurāṇa je nastala oko 900. godine. (Derrett, 1973, str. 34)

⁸⁷ Riječ je o djelu koje je, prema Kaneu, nastalo između 100. i 400. godine. (Derrett, 1973, str. 39) Uz to je djelo Mādhava je napisao komenatar u 14. stoljeću. Autor ovog djela u uvodu, naziva sebe "modernim, suvremenim čovjekom" i tvrdi kako on opisuje pravila za moderno doba *kalī*, dok su *Manu*, *Gautama* i *Śaṅkhalikhita* kodificirale pravila za ranije razdoblje. (Winternitz, 1985, str. 605)

⁸⁸ U odnosu na *Parāśara-smṛti*, postoji mlađe djelo *Bṛhatparāśarasmṛti*, "veliko Parāśara-smṛti djelo". (Winternitz, 1985, str. 605)

⁸⁹ Kātyāyanasmṛti je djelo napisano u prozi i stihu, a sadrži pravila koja se tiču samo vyavahāre. (Derrett, 1973, str. 36)

⁹⁰ S Manuom je usko povezana *Bṛhaspatismṛti* koja se sačuvala u citatima kod drugih pisaca dharmasāstre. Zapravo je to komentar – *vārttika* – uz Manusmṛti, a mlađa je od Nārada-smṛti. Sve osim jednog dijela (koji možda nije autentičan), napisano je u ślokama. Ovo se djelo bavi nekim pitanjima koja Manu i Yāđñavalkya gotovo da ignoriraju. Zanimljivo je da se i neke stare, pa čak i prastare formule i maksime reinerpretiraju, te im se daje novi položaj. (Derrett, 1973, str. 35) Djelo je sačuvano u fragmentima, a uvijek započinje s učenjima koja su iznesena u Manuu, zato se i smatra komentarom Manua. Govori o zakonskim dokumentima i zabranjuje spaljivanje udovica, o čemu druga pravna djela ne govore. Djelo je nastalo između 200. i 400. godine nove ere. Kātyāyanasmṛti spominje Bṛhaspatismṛti kao autoritet. (Winternitz, 1985, str. 598)

11. Komentari i dharmanibandhe.

11. 1. Komentari.⁹¹

Komentari se na području dharme javljaju vrlo rano. Djela škole mīmāṃsā tumače se kao eksplanatorna djela o djelima smrti. Cilj ove škole bio je objasniti dharmu i njezinu povezanost sa *śruti*, teoretski i praktično. Škola je bila dobro upoznata s *Manuovim zakonikom* i najpoznatijim dharmasūtrama, a utjecala je i na mišljenja komentatora. Najveći broj komentara napisan je na Manuov zakonik.⁹² (Jolly, 1928, str. 66) Derrett ističe kako se i prije sedmoga stoljeća javljaju jednostavni komentari, a Manuov zakonik i Yādñavalkya su inspirirali brojne autore. Komentatori su smatrali da je njihova dužnost objasniti značenja riječi i teksta samoga, kao i ono što se ponavlja, dok bi učenici pak učili tekst napamet, a da često nisu ni bili svjesni onoga što izgovaraju, odnosno, često ni ne bi razumjeli tekst koji bi učili. (Derrett, 1973, str. 48)

Uz Manua, najviše je komentara napisano na djelo *Yādñavalkyasmṛti*, njih četiri:

1. Vrlo važan komentar napisao je na dvoru Vikramāṅke Ćālukye slavni Viđñāneśvara pod nazivom *Mitākṣarā*. Taj je komentar postao standardno djelo u ranom razdoblju na Dekanu i u Benaresu, te u velikom dijelu sjeverne Indije. Odlomak o nasljednom pravu preveo je Colebrooke na engleski i po njemu su sudili engleski kolonijalni sudovi. (Jolly, 1928, str. 68) Autor potječe s juga Indije, a živio je u drugoj polovini jedanaestoga stoljeća. (Winternitz, 1985, str. 602) Derrett ističe da je djelo nastalo između 1120. i 1125. godine. (Derrett, 1973, str. 50)
2. Drugi važan komentar napisao je Aparārka ili Aparāditya koji je bio kralj Konkana, a pripadao je dinastiji Śilāhāra. Vladao je u 12. stoljeću. Napisao je komentar na Yādñavalkyu, *Aparārka*. Djelo je prema Derrettu nastalo negdje između 1115. i 1130. godine. Riječ je o opsežnom komentaru koje sadrži purānske odlomke. (Derrett, 1973, str. 50)
3. Śūlapāṇi, koji je napisao komentar *Dīpkalikā*, smatra se suvremenikom Lakṣmaṇasene iz Bengala (početak 12. stoljeća). (Jolly, 1928, str. 70) Živio je u Bengalu gdje se zvao Sāhuḍiyāṇa ili Sāhuḍīpāla. Riječ je o vrlo kratkom komentaru koji je nastao negdje između 1375. i 1460. godine. (Derrett, 1973, str. 49)

⁹¹ Derrett u djelu "Dharmaśāstra and Juridical Literature" daje pregled komentara i dharmanibandha (od stranice broj 47 do stranice broj 61).

⁹² Komentari koji su napisani na *Manuov zakonik* bit će spomenuti u paragrafu koji obrađuje sam tekst *Manuova zakonika*.

4. Naposljetku, Viśvarūpa je napisao komentar *Bālakrīḍā* između 800. i 825. godine (nije pouzdan podatak).

Od ostalih komentara ističe se komentar Haradatte ili Haradattācārye ili Haradattamiśre, južnoindijskog autora koji je vjerojatno identičan s Haradattamiśrom ili Haradattācāryom kojeg pak citira Sāyaṇa u djelu *Mādhavīyadhātuvṛtti*, komentaru uz Dhātupāṭhu, a po *Sarvadarśanasamgrahi* komentirao je Āpastambadharmasūtru i Gautamadharmasūtru. Živio je oko 1300. godine.

Mādhava, koji se spominje u dijelu rada koji opisuje Hārītadharmasāstru, naziva se i Vidyāranya, "šuma učenosti". Riječ je o plodnom autoru koji je napisao opsežan komentar uz *Parāśaru*, *Parāśarasmr̥tivyākhyā*. Djelo se bavi vyavahārom, odnosno sudskim postupcima. (Jolly, 1928, str. 71) U uvodu djela autor sebe naziva guruom i ministrom kralja Bukke, a radi se o kralju Bukki I, slavnom vladaru Viḍayanagara (blizu grada Hampi na rijeci Tuṅgabhadrā u okrugu Bellary) na jugu Indije. To je bilo i razdoblje Śaka, 1276-1293 (+ ca. 78. g. = AD, dakle, oko 1354.-1371.).

Nandapaṇḍita je napisao kratak komentar uz *Parāśaru*. Djelo nije objavljeno, a napisano je prije 1622. godine, a to je ujedno i datum njegova djela *Vaiḍyantī*, u kojem se ovaj komentar citira. *Vaiḍyantī* od Nandapaṇḍite opsežan je komentar uz Viṣṇusmṛti, a nastao je oko 1622. godine u Benaresu. Ovaj učenik dharmādhikārin, čiji sljedbenici i dalje žive u Benaresu, iza sebe je ostavio velik broj djela koja se bave pravom, filozofijom i poezijom. (Jolly, 1928, str. 72)

Nāradu je prvo komentirao Asahāya, no njegovo se djelo *Nāradabhāṣya* ne čuva u svom originalnom obliku. (Jolly, 1928, str. 73) Asahāya je osim komentara uz Nāradu napisao i komentar uz Gautamu i Manua, a živio je u šestom ili sedmom stoljeću. (Derrett, 1973, str. 49)

Govindasvāmin je komentirao Baudhāyanu u djelu *Bodhāyanadharmavivaraṇā*, a Kātyāyanovo djelo *Karmapradīpa* komentirao je Āśārka ili Āśāditya, dok je *Vasiṣṭhu* komentirao Kṛṣṇapaṇḍita 70-ih godina 19. stoljeća. (Jolly, 1928, str. 73)

11. 2. Dharmanibandhe.

Od jedanaestog stoljeća javljaju se sustavna djela o dharmi koja su vrlo često opsežna. Ona nisu nastajala u školama dharme, nego su ih po nalogu vladara pisali suci, ministri i drugi izvršnici upućeni u pravne propise: (Katičić, 1973, str. 356)

Lakṣmīdhara, prvi ministar (stind. *sāmdhivigrahika*) kralja Govindačandre autor je jedne od najstarijih dharmanibandha koja se zove *Kṛtyakalpataru*, "Drvo koje ispunjava želje

za poznavanjem dužnosti" ili *Smṛtikalpataru*, "Drvo koje ispunjava želje za predajom" ili *Smṛtikalpadruma*, "Drvo koje ispunjava želje za predajom", djela koje se u dvanaest *kāṇḍa* bavi śrāddhom, dānom, pratiṣṭhom, śuddhi, tīrthom i drugim obilježjima prava kao i s dužnostima kralja (stind. *rāḍadharmā*), te sudskim procesima (stind. *vyavahāra*). Možda je patron Lakṣmīdhare identičan s moćnim Govindaćandrom iz Kānyakubḍe, a dokumenti o tom kralju spadaju u razdoblje između 1105. i 1143. godine. (Jolly, 1928, str. 74; Katićić, 1973, str. 356)

Gotovo istom razdoblju pripada i Halāyudha, autor *Brāhmaṇasarvasve*, "Sve o brahmanima" djela koje se bavi dnevnim obavezama brahmana. Halāyudha je bio vrhovni sudac (stind. *dharmādhikārin*, *dharmādhyakṣa*) slavnog kralja Lakṣmaṇasene iz Bengala koji se popeo na prijestolje 1119. godine. (Jolly, 1928, str. 74; Katićić, 1973, str. 357) Derrett u svom djelu "Dharmaśātra and Juridical Literature" ističe kako je djelo izgubljeno. (Derrett, 1973, str. 53)

Na jugu Indije se ističe djelo *Smṛticāndrikā*, "Mjesečina predaje" od Devaṇṇabhaṭṭe, koje je podijeljeno u pet *kāṇḍa* ili *adhyāya* o saṃskāri, āhniki, prāyaścitti, śrāddhi i *vyavahāri* sa mnogim pod-poglavljima (stind. *prakaraṇa*). Nastalo je oko 1200. godine, a postiglo je veliki uspjeh i slavu i na jugu i na sjeveru Indije (kao i *Vīramitrodaya*). (Jolly, 1928, str. 75) Samo je jedan odjeljak djela izdan i to onaj koji se bavi nasljednim pravom (stind. *dāyabhāga*). (Winternitz, 1985, str. 605)

Hemādri je napisao djelo *Ćaturvargaćintāmaṇi*, djelo koje je nastalo između 1260. i 1309. godine. Sadrži pet *khaṇḍa*: prva: *vratakhaṇḍa* (o zavjetima), druga: *dānakhaṇḍa* (o darovima), peta: *parišeṣakhaṇḍa* (o ostalome), no treća: *tīrthakhaṇḍa* (o hodočašćenju), i četvrta: *mokṣakhaṇḍa* (o oslobođenju), nisu objavljene. *Ćaturvargaćintāmaṇi* se gotovo i ne bavi vlasničkim pravom, osim što dotiče pitanje śrāddhe. Djelo sadrži mnogo citata iz drugih djela smṛti i *purāṇa*. Hemādri je bio ministar (stind. *mantrin*) i čuvar arhiva (stind. *śrīkaraṇādhīpa*) dvojice moćnih vladara dinastije Yādava u Devagiriju (Daulatabad u Mahārāṣṭri): Mahādeve (1260-71) i Rāmaćandre (1271-1309). (Jolly, 1928, str. 76)

14. stoljeće je doba procvata škole iz Mithile, koja je bila iznimno važna za razvoj prava vlasništva. Unutar te škole ističe se Ćaṇḍeśvara, autor *Smṛtiratnākare*, "Riznica predaje", opsežnog preglednika podijeljenog u sedam dijela o kṛtyi, dāni, *vyavahāri*, śuddhi, pūḍi, *vivādi* i stadiju *grhasthe*. Njemu se pripisuje i kraće vjersko djelo *Kṛtyaćintāmaṇi*, "Dragulj misli na dužnost". U uvodu tog djela Ćaṇḍeśvara se spominje kao sin ministra, no i sam je bio ministar (stind. *mantrin*) kralja Harasiṃhadeve. Za njega je osvojio Nepal (1324. godine) i obale rijeke Vāgvatī (koja se uspinje prema Nepal), a u milostinju je dao i svoje vrijedne novčiće. (Jolly, 1928, str. 77)

Vācaspatimiśra je često citiran u bengalskim školama, a živio je u 15. stoljeću na dvoru kralja Harinārāyaṇe iz Mithile. Bio je praunuk kralja Harasimhadeve i nećak (ili sin) Ćandrasimhadeve. Njegovo se glavno djelo sastoji od različitih ċintāmaṇija o śrāddhi, tīrthi, nīti, prāyaścitti, i tako dalje. Vācaspatimiśrino djelo je i *Vivādaċintāmaṇi*, "Dragulj misli o parbenom govoru" koje je objavljeno u Calcutti 1837. godine, a koje je na engleski preveo P. C. Tagore 1863. godine. Djelo se bavi vlasničkim pravom.

Viśveśvara je napisao djelo *Madanapāriḍāta*. Djelo je nastalo između 1360. i 1370. godine na sjeverozapadu Indije pod pokroviteljstvom Madanapāle. *Madanapāriḍāta* sadrži devet stavaka o vjerskim zakonima, zakonima koji se tiču nasljedstva i zakonima koji se tiču smrti. Dosta je toga preuzeto iz Mādhavinog komentara na Parāśaru. Djelo je bogato citatima iz različitih djela smrti i drugih dharmanibandha, kao i citatima iz 21 različite purāṇe. (Jolly, 1928, str. 78; Winternitz, 1985, str. 606)⁹³

Ďīmūtavāhana je napisao djelo *Dharmaratna* koje pripada 15. stoljeću. Dio tog djela koje je posvećeno nasljednom pravu zove se *Dāyabhāga* i predstavlja glavni tekst bengalske pravne škole. Colebrooke ga je preveo na engleski jezik. (Jolly, 1928, str. 79) Autor je često citiran, a izdanje *Dāyabhāge* sa sedam komentara objavljuje se i u Calcutti između 1863. i 1866. godine. Najstariji od tih komentatora je Āċāryaċūdāmaṇi (15. stoljeće). (Jolly, 1928, str. 80)

Raghunandana, učeni sin Bengala iz 16. stoljeća, napisao je djelo *Smṛtitattva* (podijeljeno je u 28 tattva). (Jolly, 1928, str. 82) Među tim tattvama ističe se dio koji govori o nadnaravnim kušnjama na sudu, nasljednom pravu i pravoslavlju. (Winternitz, 1985, str. 607)

16. stoljeće obilježile su dvije obitelji koje su potekle s juga Indije, a koje su se nastanile u Benaresu. Prvu obitelj učinio je poznatom Nārāyaṇa koji je napisao brojna djela na temu vjerskog zakona i na temu filozofije. Najpoznatije djelo koje je napisao zove se *Prayogaratna* (objavljeno je u Bombayu 1861. godine). Ono se i danas poštuje i smatra autoritetom na zapadu Indije. Najpoznatiji član druge obitelji je Nandapaṇḍita koji je napisao djelo *Vaiḍyantī*, no njegovo najpoznatije djelo je *Dattakamīmāṃsā* (Sutherland ga je preveo). (Jolly, 1928, str. 83)

U 17. stoljeću je bila aktivna obitelj Rāmeśvara iz Benaresa: Nīlakaṇṭha, Śaṃkarin sin, napisao je djelo *Bhagavantabhāskara*, "Bhagavatin sjaj" podijeljeno je u 12 zraka ili klinova – mayūkha. Djelo je nastalo na zahtjev raḍputskog princa Bhagavantadeve (oko 1640. godine) obitelji Seṅgaras iz Bhareha (Bhareh), na sjecištu rijeke Yamune i rijeke Ćambale. (Jolly, 1928, str. 84) Kamalākara, Nīlakaṇṭhin rođak, napisao je djelo *Nirṇayasindhu* između 1611. i

⁹³ Do sada navedeni priručnici se bave vjerskim dužnostima i običajima, a sljedeći priručnici su posvećeni pravu u užem smislu (stind. *vyavahāra*).

1612. godine, te djelo *Śūdradharmatattva* (ili kraće *Śūdrakamalākara*) koje se bavi pravima i dužnostima śūdra (dio je njegova većeg djela *Dharmatattva*). Važno je i njegovo djelo *Vivādatāṇḍava* koje slijedi *Mitākṣaru*. (Jolly, 1928, str. 85) Komentator Mitākṣare, Mitramiśra, napisao je opsežnu enciklopediju *Vīramitrodaya* u kojoj uz pravo obrađuje i druge predmete (medicinu, astrologiju, bhakti, mokšu, i tako dalje). (Katičić, 1973, str. 357; Winternitz, 1985, str. 607) Što se tiče nasljednog prava, Mitramiśra slijedi *Mitākṣaru*. Njegov patron, Bundela Vīrasimha, po kojem je djelo i dobilo ime, ubio je slavnog Abul Fazla 1602. godine, a živio je do vladavine Šāh Džahāna (1628-58). (Jolly, 1928, str. 86) Abul Fazl bio je prijatelj cara Akbara i veliki perzijski pisac. (Katičić, 1973, str. 357)

U 18. stoljeću nastalo je mnogo pravnih propisa koje su indijski paṇḍiti pisali po nalogu engleskih činovnika. Tako se ističe djelo *Vivādārṇavasetu* koje je nastalo pod zapovijedi Warrena Hastingsa, a objavljeno je u Bombayu. Napisano je između 1773. i 1775. godine pod uredništvom jedanaestorice paṇḍita iz raznih dijelova Bengala, a na engleski ga je preveo Halhed 1775. godine. Slično djelo je i *Vivādasārārṇava* koje je sastavljeno za Sir Williama Jonesa 1789. (Jolly, 1928, str. 88) Jedno je od najvažnijih djela *Vivādabhaṅgārṇava*, djelo koje je napisao Ḍagannātha iz Calcutte na nagovor Sir Williama Jonesa, a koje je (s iznimkom dijela koji se tiče kaznenog prava) na engleski jezik preveo Colebrooke i to na naredbu Sir Johna Shorea. Taj je prijevod Colebrooke završio 1796. godine. Bio je od iznimnog značenja, te je zajedno s prijevodom Manua, koji je napravio Jones, bio početna točka u učenju indijskoga prava od strane Europljana.

U 19. stoljeću nastala su mnoga djela, od kojih se mogu izdvojiti Sicéov francuski prijevod tamilske studije *Smṛticāndrikā*. (Jolly, 1928, str. 89)

12. Manuov zakonik.

Manusmṛti ili *Mānavadharmasāstra*, "Dharmaśāstra Mānava"⁹⁴ najpoznatije je i najslavnije pravno djelo. (Derrett, 1973, str. 31) Europski su istraživači isprva smatrali da je Manuov zakonik vrlo star. Tako je William Jones isticao da je djelo nastalo u trinaestom stoljeću prije nove ere, a Schlegel, 1000 godina prije nove ere, dok je Max Müller došao do zaključka da je Manuov zakonik, kao i ostale metričke dharmasāstre, mlađa preradba neke starije vedske dharmasūtre. Georg Bühler je pak to, činilo se, i dokazao jer je u sūtrama

⁹⁴ Manuov zakonik tiskan je nekoliko puta, a najčešće s komentarom Kullūke. Najbolje kritičko izdanje priredio je Julius Jolly, London 1887. Prvi engleski prijevod je od Sir William Jonesa, Calcutta, 1794. Vrlo bitan prijevod sačinio je G. Bühler in SBE, Vol. 25. (Winternitz, 1985, str. 584) Novo kritičko izdanje priredio je Patrick Olivelle 2005.

pronašao citate iz one izgubljene dharmasūtre koja je kasnije prerađena u Mānavadharmasāstru, što se dogodilo negdje između drugog stoljeća prije nove ere i drugog stoljeća nove ere. (Katičić, 1973, str. 355) Olivelle smatra da je Mānavadharmasūtra napisana za vrijeme Kušāna. (Olivelle, 2005, str. 39)

Hipotetsko djelo naziva se Mānavadharmasūtra, a riječ je o pretpostavljenoj dharmasūtri vedske škole Mānavamaitrāyaṇīya koja pripada crnoj Yađurvedi. (Jolly, 1928, str. 36) Nadalje, Bühler je otkrio djelo *Mānavaśrāddhakalpa* koje se bavi pitanjem podrijetla Manua. Paralela između Mānavaśrāddhakalpe i Manuova zakonika vidljiva je samo u nekim određenim stihovima koji su vjerojatno preuzeti iz Manua. Što se tiče obreda, potpuno je drugačije obrađen u Mānavaśrāddhakalpi. Čini se da je Śrāddhakalpa moderno djelo koje mnoge stihove preuzima iz Karmapradīpe i Āturviṃśatipurāṇe. Autor Manuova zakonika govori o dharmasāstri općenito, te dharmasāstrinima (učiteljima dharme) – 2. 10, 3. 16, 3. 232, 6. 21, 8. 140, 12. 111; cf. Bühler 1. c. XXV-XXX – iz čega se zaključuje da je poznavao i druga pravna djela. (Jolly, 1928, str. 36 i 37) U *Vāsiṣṭhadharmasāstri*, u četvrtom poglavlju, javlja se citat koji završava riječima: *atraiva ċa paśuṃ himsyānnānyathetyabravīnmanuḥ* – riječ je o proznom odlomku, koji je djelomično metrički, no napisan je u stilu dharmasūtra i preuzet je, najvjerojatnije, iz hipotetske Mānavadharmasūtre. Taj je tekst djelomično u skladu s odlomkom pronađenim u Manusmrti, te se stoga može pretpostavljati kako je osnova moderne Mānavadharmasāstre djelo koje je citirao Vāsiṣṭha. (Winternitz, 1985, str. 586)

Manu koji se smatra, ne samo praocem ljudi, nego i osnivačem društvenog poretka i običaja, spominje se već u Vedama⁹⁵ gdje se tvrdilo da je "sve što je Manu rekao lijek/čarolija": *manuravadat tadbheśaḍam*. Yāska se također referira na Manua kao na autoritet što se tiče zakona o nasljedstvu (Nirukta III, 4). Postoji i velik broj odlomaka u gr̥hyasūtrama, dharmasūtrama i Mahābhārati u kojima se zakonski propisi citiraju prema Manuu: *manurabravīt*, "tako je rekao Manu". No, propisi koji se tako citiraju ne nalaze se ni u jednom djelu koje se pripisuje Manuu. Za ta se djela ističe da je učenje u njima staro i da se ne može osporiti. (Winternitz, 1985, str. 584 i 585) Između Manuova zakonika i Mahābhārate postoji jedinstvena veza. Tako u mlađim dijelovima Mahābhārate ima i citata iz Mānavadharmasāstre. (Katičić, 1973, str. 355) Kao i ep, tako je i Manuov zakonik za široke mase ljudi, ili barem za one educirane i upoznate sa sanskrtom. Ono što je zajedničko Mānavadharmasāstri i Mahābhārati to su epske šloke. (Jolly, 1928, str. 32) U trinaestoj knjizi Mahābhārate, *Anuśāsanaparvan*, "Knjiga o poukama", pronađeni su odlomci koji su citirani

⁹⁵ Taittirīyasamhitā II, 2, 10. 2. Prema Śatapathabrāhmaṇi I, 5, I, 7 Manu je bio prvi čovjek koji je izveo žrtvu. (Winternitz, 1985, str. 584)

iz Manuova zakonika. No, javlja se i velik broj strofa koje su pronađene i u Manuovu zakoniku i u Mahābhārati, a koje ne predstavljaju citate. Winternitz ističe kako su raniji dijelovi Mahābhārate stariji od Manua. (Winternitz, 1985, str. 587 i 588)

Manuov zakonik pripisuje si božansko podrijetlo. Na početku samoga djela stoji kako ga je Brahman, bog stvoritelj, objavio svomu sinu Manuu⁹⁶, praocu svih ljudi, osnivatelju društvenoga poretka na ovome svijetu, osnivaču običaja i žrtvenih postupaka, te davatelju vjerskoga prava. Postoji analogija između imena ovoga djela i drugih djela smrti, kao što su Atri, Uśanas, Dakša, Nārada, Prađāpati, Bṛhaspati, i tako dalje. Riječ je o imenima koja su preuzeta iz svijeta mudraca i bogova. Naposljetku je Manu naredio svomu sinu Bhṛguu⁹⁷ da djelo prenese ljudima, što znači da, prema Indijcima, Mānavadharmasāstra sadrži zakone koje je objelodanio Manu, a koje je Bhṛgu saopćio ljudima, odnosno smrtnicima. Bhṛguovo ime je kao i Manuovo, mitsko. (Jolly, 1928, str. 38; Katičić, 1973, str. 355; Winternitz, 1985, str. 585)

Mānavadharmasāstra izgovorena od Bhṛgua – *mānave dharmasāstre bhṛguproktāyām samhītāyām*⁹⁸ – sadrži dvanaest adhyāya (lekcija ili poglavlja). Prvo poglavlje sadrži uvod u stilu Mahābhārate i purāṇa: veliki mudraci prilaze Manuu i traže od njega da im objelodani svete zakone staleža (stind. *varṇa*). Manu pristaje i započinje govor o postanku svega – *sarvasya sambhavaḥ*. Taj zamršen diskurs o postanku svega započinje s Manuom i nastavlja se s Bhṛguom, a počiva djelomično na vedskim izvorima i na učenjima sāmḥkhye. (Winternitz, 1985, str. 588) I posljednje, dvanaesto poglavlje, sadrži filozofska promišljanja o karmanu i o mokši, te je pod utjecajem nauke sāmḥkhye koja je pomiješana s učenjima yoge i vedānte. Najveći dio Manuova zakonika čine propisi koji se tiču vjerskih dužnosti, što je karakteristika i drugih dharmasāstra. (Winternitz, 1985, str. 588 i 590) Što se tiče jedinstva teksta Manuova

⁹⁶ Važno je istaknuti kako su u epsko-šāstrinsko-purāṇskom brahmanizmu iznesene kozmogonijske predodžbe koje polaze od razlika između svijetova ljudi na Zemlji, otaca ili predaka ispod Mjesečeve sfere, te bogova iznad Sunčeve sfere (bogovima je dan godina – 360 ljudskih dana). Časovi, dani, mjeseci i godine čine povijesna razdoblja – *yuge*: *krta*, *tretā*, *dvāpara* i *kali*. Ta su razdoblja dobila imena po zgoditcima pri kockanju (stind. *dyūta*), a od kojih je prvi najbolji, a svaki slijedeći lošiji, dok je *kali* razdoblje gubitničko. Prvo je razdoblje najsretnije i ljudi u njemu održavaju cijelu dharmu – pravdu i dužnosti koje održavaju svijet – i stoga ono traje 4 000 božanskih godina. Drugo razdoblje, *tretā*, počinje kada se četvrtina dharme zapusti, te traje 3 000 božanskih godina, treće, *dvāpara*, počinje kada se polovina dharme izgubi i traje 2 000 božanskih godina, a četvrto, *kali*, traje 1 000 božanskih godina, jer se održala samo četvrtina dharme. Sve četiri yuge čine *mahāyugu*, velerazdoblje koje traje, zajedno sa "svitanjem" i "sumrakom" od po 1 000 godina, 12 000 božanskih godina, odnosno 4 320 000 zemaljskih godina. Bogu stvoritelju Brahmanu dan traje 1 000 mahāyuga, a to je jedna *kalpa* (4 320 000 000 godina ili 12 000 000 božanskih godina). Tijekom kalpe se smjeni 14 praotaca ljudi i vladara Zemlje Manua. Svaki vlada jedno Manuovo razdoblje (stind. *manvantara*), koje traje otprilike 71 mahāyugu (riječ je o 14 sinova jedne kalpe). Prvi je bio Svāyambhuva (sin Brahmana Svayambhua), a u našem razdoblju vlada Manu Vaivasvata (sin Vivasvanta, Sunca). (Ježić, Jauk-Pinhak, & Gönc-Moačanin, 2001, str. 31 i 32)

⁹⁷ Bhṛguovo je ime, kao i Manuovo, mitsko, a prema Manuu 1. 60, 119; 6. 1- 6. 4, 6. 122, i tako dalje, Bhṛgu je objavitelj Manuova zakonika koji je njemu pak objavio njegov otac Manu. No, Bhṛgu se ne spominje često svojim imenom u tekstu. (Jolly, 1928, str. 39)

⁹⁸ Ovim riječima završava svako poglavlje Manuova zakonika.

zakonika, Derrett ističe da tekst nije sastavljen u jednom komadu (iako se tradicionalno smatra da jest), što smatra i Kane, te kaže da je u jednom dijelu Manua vidljivo umetanje. (Derrett, 1973, str. 31) Olivelle ga ipak u osnovi smatra jedinstveno redigiranim tekstom.

Što se tiče karaktera i kvalitete djela, Derrett smatra da kvaliteta Manuova zakonika proizlazi iz kombiniranja obilježja indijskoga društva s obzirom na njihove dužnosti, te kako ime Manu nema veze sa slavom djela, već je uspjeh autora omogućio slavu i ugled samome imenu. (Derrett, 1973, str. 31 i 33) Winternitz pak ističe da je cilj autora bio napisati djelo koje će se moći vrednovati i s književnog stajališta. (Winternitz, 1985, str. 590) Jolly pak ističe kako je autor napisao didaktičku poemu upućenu svim staležima, no isto tako ističe kako je zbog heterogenog karaktera izvora Manuova zakonika teško odrediti mjesto nastanka. Djelo sadrži 2864 šloke (Jolly, 1928, str. 32 i 39) i među tim šlokama osobito se ističe upotreba "prijelaznog stiha" kako bi se označio završetak jedne i početak druge teme. Primjer je *Mānavadharmasāstra* 2. 25:

eṣā dharmasya vo yoniḥ samāśena prakīrtitā /
sambhavaś cāsya sarvasya varṇadharmān *nibodhata* // (Olivelle, 2005, str. 7)
Ovaj izvor dharme vama je iznesen sažeto
i postanak ovoga svijeta, a sada naučite zakone staleža.⁹⁹

Ovaj stih pokazuje prijelaz s dviju uvodnih tema, stvaranja svijeta i izvora dharme, na glavni dio teksta – dharna četiriju staleža. Ova je tehnika karakteristična za Manuov zakonik, te se ne javlja u dharmasūtrama, a rijetko se javlja u kasnijim dharmasāstrama. Česta je upotreba glagola *nibodhata*¹⁰⁰ u "prijelaznim stihovima", a ako se slijedi upotreba prijelaznih stihova tada se uočava struktura Manuova zakonika:

1. stvaranje svijeta,
2. izvori dharme,
3. dharna četiriju staleža i
4. zakon karmana i mokše.

Najduži i najvažniji dio Manuova zakonika je treći – *čaturvarṇasya dharmah*. (Olivelle, 2005, str. 8)

Struktura Manuova zakonika je sljedeća:

1. sarvasya sambhavaḥ (postanak svega): 1. 1 – 1. 119

⁹⁹ Moj prijevod.

¹⁰⁰ *Nibodhata* (imperativ, 2. lice množine aktiva) < *ni√budh*, "naučiti, čuti nešto od nekoga; znati". (Monier-Williams, 2005, str. 550)

2. dharmasya yoniḥ (izvori dharme): 2. 1 – 2. 24
3. cāturvarṇasya dharmāḥ (dharma četiriju staleža): 2. 25 – 11. 266
3. 1. dharmavidhiḥ (pravilo dharme): 2. 25 – 10. 131
3. 1. 1. anāpadi karmavidhiḥ (pravilo o djelovanju kada nema nevolje): 2. 26 – 9. 336
3. 1. 1. 1. brāhmaṇasya cāturvidhāḥ dharmāḥ (četverostruka dharma brahmana): 2. 26 – 6. 97
3. 1. 1. 2. rāḍṇāḥ karmavidhiḥ (pravilo o djelovanju kralja): 7. 1 – 9. 325
3. 1. 1. 3. vaiśya-sūdrayoḥ karmavidhiḥ (pravilo o djelovanju vaiśya i sūdra): 9. 326 – 9. 336
3. 1. 2. āpadi karmavidhiḥ (pravila o djelovanju kada ima nevolje): 10. 1 – 10. 129
3. 2. prāyaścitta vidhiḥ (pravilo o okajanju): 11. 1 – 11. 265
4. karmayogasya nirṇayaḥ (odluka na spregu djelovanja): 12. 1 – 12. 116
4. 1. karmaṇām phalodayaḥ (o nastanku plodova djela): 12. 3 – 12. 81
4. 2. naiḥśreyasaḥ karmavidhiḥ (pravilo o djelovanju koje vodi do onoga od čega nema boljega): 12. 83 – 12. 115 (Olivelle, 2005, str. 9)

Naposljetku, važno je istaknuti komentare koji su napisani na Manuov zakonik.¹⁰¹ Oni su se pisali u različitim krajevima Indije što dokazuje slavu i poštovanje koje je postojalo prema ovome djelu i koje je ono općenito uživalo u cijeloj zemlji. Najstariji je sačuvani komentar od Medhātithija, *Manubhāṣya*. Medhātithi je vjerojatno živio između 820. i 900. godine na području Kāśmīra. On spominje starije komentare koji su izgubljeni. Za tumačenje teških mjesta najvrjedniji je komentar Govindarāḍe, a napisan je vjerojatno u 12. stoljeću. Najslavniji je pak komentar napisao Kullūka u 15. stoljeću, u Benaresu, a većinom je prepisivao Govindarāḍin komentar. (Katičić, 1973, str. 355; Winternitz, 1985, str. 594)

Slava i važnost Manuova zakonika dosegla je i preko granica Indije. Osobito važan utjecaj je ostvario Manuov zakonik na pravna djela Burme. Njihova se pravna djela nazivaju *Manudhammasaṭṭham*. Kralj Wagaru (1281 – 1306) prema predaji napisao je najvažniji dio *Manudhammasaṭṭhama*, *Dhammasaṭṭham*. Ovaj se zakonik temelji na zakonima Manua i drugih dharmasāstra, no isključuje dijelove koji se tiču vedskih i brahmanskih elemenata (žrtva, sakramenti, okajanje, i tako dalje). Njihov se zakon o kažnjavanju izričito temelji na teoriji o karmanu. I na otoku Javi se studirala Mānavadharmasāstra, čak i donedavno. (Katičić, 1973, str. 356; Winternitz, 1985, str. 595)

¹⁰¹ Derrett ističe kako je na Manuov zakonik napisano devet komentara, a Ludwik Sternbach u pregledu djela "Manu-smṛiti with Nine Commentaries by Medhātithi, Sarvarjñanārāyaṇa, Kullūka, Rāghavananda, Nandana, Rāmacandra, Maṇirāma, Govindarāja and Bhāruci" navodi njihova imena.

13. Slika staroindijskoga društva ↔ *čaturvarṇasya dharmah*.

13. 1. Varṇa.

Sliku staroindijskoga društva pruža dio Manuova zakonika koji se naziva *čaturvarṇasya dharmah*, odnosno u prijevodu "dharma četiriju staleža". U prethodnom paragrafu prikazana je struktura *Mānavadharmasāstre* i iz nje se može iščitati što obuhvaća navedeni dio. Najprecizniji uvid u način života starih Indijaca pruža analiza propisa koji se tiču brahmana, kšatriya, vaiśya i śūdra. No, prije nego li se prijeđe na konkretno analiziranje teksta, navest ću *Puruṣasūktu*, himan koji opisuje žrtvu kozmičkoga Čovjeka (stind. *puruṣa*) kao način postanka svih svjetova, svih Veda, svih živih bića i *svih društvenih staleža* (Ježić, Jauk-Pinhak, & Gönc-Moačanin, 2001, str. 19). Podjela koja je bitna za sliku staroindijskoga društva je upravo posljednja i ona čini srž jedanaeste, te osobito dvanaeste strofe RV X 90 (Ježić, 1987, str. 251):

11. yát puruṣam vy ádadhuḥ katidhā vy àkalpayan / múkham kím asya kaú bāhū ká ūrú pádā úcyete //	Kad rãstavljàhu Čovjeka, na koliko rasklòpiše? Čim mu se usta, ruke čim, boci i noge nazivlju?
12. brāhmaṇò 'sya múkham āsīd bāhū rāḍanyàḥ kṛtāḥ / ūrú tād asya yád vaiśyaḥ padbhyām śūdró aḍāyata //	<i>Brāhmān</i> mu usta postaše, ruke <i>rāḍanyom</i> stvore se, bokovi to što <i>vaiśya</i> jest, <i>śūdra</i> se rodi òd nogū.

U dvanaestoj strofi se spominje unutarnja podjela društva na četiri varṇe: brahmane, kšatriye (*rāḍanye*), vaiśye i śūdre, odnosno na staleže onih koji se bave svetom riječju Veda, onih koji se brinu za vladanje i ratovanje, onih koji se brinu za gospodarstvo, te onih koji prethodnima trebaju služiti. (Ježić, 1987, str. 25) Ovu podjelu društva slijedi i podjela prema kojoj čovjek zauzima mjesto u društvu u odnosu na neko određeno razdoblje života. Patrick Olivelle u djelu "The Āśrama System: The History and Hermeneutics of a Religious Institution" (1993.) ističe kako je riječ o komplementarnim sustavima i kako se mnogo manje pažnje posvećivalo *sustavu āśrama* nego staležima i kastama. Sredinom 16. stoljeća Portugalci počinju upotrebljavati termin "kasta" kako bi označili društvenu organizaciju u Indiji ("casto" < lat. "castus"), odnosno kako bi označili "čistoću roda". Termin se stao rabiti dvoznačno: za

indijski "rod" *ḍāti*, kakvih ima na tisuće, i za "stalež" *varṇa*, kakvih je navedenih četiri. U načelu različite *ḍāti* pripadaju jednoj od četiri *varṇe*, a ima na dnu društva i kastinskih zajednica izvan četiriju *varṇa*.¹⁰² Mnogo autora posvećuje pažnju podrijetlu i karakteristikama kastinskog sustava u Indiji. Tako Kane u drugom svesku djela "History of Dharmāśāstra" čitavo drugo poglavlje posvećuje *varṇama* i *ḍātima*, ne razlikujući ih baš jasno pod izrazom "caste"; zato ću u navođenju interpretirati o čem mislim da se radi. Smatra kako se u većini djela koja se bave tim sustavom mogu izdvojiti neke karakteristike: nasljednost (u teoriji, čovjek pripada određenoj kasti (to jest rodu, *ḍāti*, eng. caste, rođenjem u toj kasti), endogamija i egzogamija, ograničenja koja se tiču prehrane i zanimanja, te stupnjevanje (neke su kaste na vrhu društvene ljestvice, pripadaju najvišem staležu, a neke na dnu, pripadaju najnižem staležu ili su izvan kastinskog sustava kao nedodirljivi, eng. outcastes). (Kane, 1941, str. 23) Bolje je, dakle, razlikovati termin *varṇa* i termin *ḍāti*, na koji je bolje ograničiti izraz "kasta", dok se termin *varṇa* bolje prevodi kao stalež. Tako Mislav Ježić u djelu "Ṛgvedski himni" kaže:

"Podjela na četiri *varṇe* nastoji dati opći i pregledan obrazac prirodnoj podijeljenosti indijskoga društva na premnoge *ḍāti*, kaste, endogamne, komenzalne i profesionalne zajednice određene rodom, mjestom ili zanimanjem, a nadalje dharmom, društvenim i obrednim ustrojem života, koje su nastajale tijekom povijesnih prožimanja arijskih plemena i drugih naroda, domorodaca i došljaka. Tijekom indijske povijesti, države i veće društvene zajednice redovito su uklapale *ḍāti* u se ne razarajući ih, te su se one održale kroz mnoge promjene sve do danas." (Ježić, 1987, str. 29)

13. 2. Āśrama.

Prije analize teksta Manuova zakonika, odnosno onoga dijela koji se bavi *sustavom āśrama*, valja istaknuti neke karakteristike navedenog sustava, vezu između *sustava āśrama* i *varṇa*, te ulogu broja četiri u indijskoj kulturi (četiri su Vede, *varṇe*, yuge, *āśrama*, *pāde* i *purušārthe*). Tako Patrick Olivelle u djelu "The Āśrama System: The History and Hermeneutics of a Religious Institution" detaljno analizira pojam *āśrama*, *sustav āśrama*, te odnos tog sustava s drugim četverostrukim sustavima i shemama u indijskoj kulturi. Olivelle

¹⁰² Vrijedi spomenuti kako je nizozemski misionar Abraham Roger napisao djelo "Otvorena vrata skrovitoga poganstva" i objavio ga 1651. godine. U njemu se po prvi puta u novovjekovnoj Europi spominju indijske kaste, brahmanski obredi, isposnici, Veda, bogovi Višņu, Īšvara (Śiva) i Brahmā stvoritelj. (Katičić, 1973, str. 45)

smatra kako je riječ o relativno novom terminu koji se javlja u sanskrtskom vokabularu (termin se ne javlja u vedskim saṃhitama, brāhmaṇama, pa čak ni u ranijim upanišadima), odnosno kako je riječ o neologizmu kod kojeg upotreba ne determinira značenje, već etimologija omogućava da se razumije izvorna upotreba i značenje riječi *āśrama*. Termin dolazi od korijena √śram, 4. koji znači "biti ili postati umoran ili iscrpljen; uložiti napor; nadjačati; govoriti, osloviti, pozvati" (Monier-Williams, 2005, str. 1096). Prefiks *ā* komentatori tumače kao svojevrsno isticanje i intenzivnost, a Olivelle ističe kako izvan leksikona nije pronašao niti jedan primjer u kojem se prefiks *ā* upotrebljava s glagolskim oblikom od √śram, 4. Starija indijska književnost iznosi dva značenja termina *āśrama*: prvo značenje je "pustinjački stan" – koristi se u brahmanskoj, buddhističkoj i đinističkoj literaturi, a drugo značenje je "način života svojstven određenom razdoblju" (*vānaprastha* i *saṃnyāsin* mogu biti izborni načini života, ali *brahmačārin* i *gr̥hastha* nisu izborni načini života) – koristi se pretežito u brahmanskoj literaturi i to unutar konteksta sustava *āśrama*. (Olivelle, 1993, str. 8, 16 i 17) Što se tiče *sustava āśrama*, glavno pitanje koje se pojavljuje jest da li je *sustav āśrama društvena institucija*¹⁰³ koja je paralelna sa sustavima *varṇa* i *ḍāti* ili je riječ o teološkom konstrukt koji pridaje teološko značenje društvenoj instituciji. Olivelle zaključuje da je riječ o teološkom konstrukt koji svoje podrijetlo vuče iz brahmanske tradicije. Baudhāyana, jedan od najranijih izvora *sustava āśrama*, *āśrame* naziva "četverostrukom podjelom dharme". Prema tome, *sustav āśrama* se razumijeva kao klasifikacija dharme koja je paralelna sa starijom klasifikacijom na četiri *varṇe*. Izvorna definicija sustava *āśrama* je sljedeća: riječ je o četiri legitimna sustava koja su otvorena odraslom čovjeku. No, u klasičnom razdoblju sustav postaje preskriptivan. (Olivelle, 1993, str. 24, 26 i 27) Prvi dokazi koji omogućuju datiranje ovoga sustava proizlaze iz *dharmasūtra* – *Āpastambe* i *Baudhāyane* – prema kojima se *sustav āśrama* ne javlja prije šestog stoljeća prije nove ere (najvjerojatnije se javio kroz peto stoljeće prije nove ere). Također, smatra se da je sustav već bio poznat unutar *dharmasāstrinske* tradicije u četvrtom stoljeću prije nove ere. (Olivelle, 1993, str. 101 i 102) Tako se u klasičnom razdoblju javlja *Mānavadharmasāstra* koja se ističe kao *locus classicus* sustava *āśrama*. U pregledu sadržaja koji daje *Manu* (1. 111 – 1. 118) ne spominje se termin *āśrama*, kao ni u dijelu koji se bavi sakramentom inicijacije – *upanayana* (2. 36 – 2. 249). Termin *āśrama* prvi se put javlja u *Manuovom zakoniku* u trećoj *adhyāyi*, na početku rasprave o domaćinu – *gr̥hastha* (Olivelle, 1993, str. 137 i 138):

¹⁰³ Pod *društvenom institucijom* Olivelle podrazumijeva "instituciju koja se nalazi negdje vani u svijetu; koja može biti, naravno, u isto vrijeme i vjerska institucija". (Olivelle, 1993, str. 24).

vedānadhītya vedau vā
vedam vāpi yathākramam /
aviplutabrahmacāryu
gṛhasthāśramamāvaset //2//

Izučivši na prikladan način Vede ili dvije
Vede ili pak (samo jednu) Vedu, student koji
nije povrijedio brahmacāryu, neka uđe u
āśramu domaćina.¹⁰⁴

Sustav āśrama, sam za sebe, teološka je klasifikacija koja reducira brojne religijske načine života na četiri temeljne kategorije. Rana literatura o ovome sustavu, uključujući dharmasūtre i dharmasāstre, ne spominje daljnje klasifikacije āśrama – potklasifikacije (ni poznati didaktički dijelovi Mahābhārata ne sadrže eksplicitne klasifikacije āśrama). Najraniji takvi dokumenti su *Vaikhānasadharmasūtra* i *Āśramopaniṣad* (četvrto stoljeće). (Olivelle, 1993, str. 161) Što se tiče odnosa između sustava āśrama i varṇa, Olivelle ističe kako se brahmanska dharmā definira kao *varṇāśramadharmā*. No, pitanje je da li mogu svi ući u taj sustav ili pak samo oni koji pripadaju određenoj varṇi, i da li su pripadnici određene varṇe kvalificirani da uđu u sve āśrame ili u samo neke? Problem odnosa sustava varṇa i āśrama se se po prvi puta javlja u *Vaikhānasadharmasūtri*. Nakon nabranjanja varṇa i isticanja dužnosti svakog pojedinog staleža, autor *Vaikhānasadharmasūtre* (1. 1) kaže sljedeće: *brāhmaṇasyāśramāś čātvarāḥ kṣatriyasyādyās trayo vaiśyasya dvāv eva* – četiri āśrama pripadaju brahmanu, prva tri kṣatriyi, samo dva vaiśyi¹⁰⁵. Purāṇe također razrađuju odnos između *sustava āśrama* i varṇe. Tako Vāmanapurāṇa svjedoči da četiri životna razdoblja pripadaju samo brahmanu – *brāhmaṇasyāpi vihītā čaturāśramyakalpanā*. U ovoj se purāṇi iznosi i simetrični odnos između sustava āśrama i varṇa (15. 62 – 15. 63): (Olivelle, 1993, str. 190-192)

brahman:	gṛhastha	vānaprastha	brahmacārin	saṃnyāsin
kṣatriya:	gṛhastha	vānaprastha	brahmacārin	
vaiśya:	gṛhastha	vānaprastha		
śūdra:	gṛhastha			

Što se tiče broja četiri, on igra vrlo važnu ulogu u indijskoj kulturi – četiri su Vede, varṇe, yuge, āśrame, pāde i puruṣārthe. Osim što se razrađuje odnos koji postoji između sustava āśrama i varṇa, Olivelle ističe *puruṣārthu*, shemu koja je centralna i koja je poznata još od starijeg indijskog razdoblja. (Olivelle, 1993, str. 216) Klara Gönc-Moačanin u djelu

¹⁰⁴ Moj prijevod.

¹⁰⁵ Moj prijevod.

"Izvedbena obilježja klasičnih kazališnih oblika: grčka tragedija – indijska nāṭya – japanski nō" ističe definiciju puruṣārthe:

"Jedna od najtrajnijih kategorija indijske kulture obuhvaćala je četiri sfere ljudskoga života (*puruṣārtha*) i predstavljala je idealiziranu tetradu kulturom sankcioniranih i društveno prihvatljivih težnji koje su bile bitno obilježje indijske civilizacije, osobito njezina hinduističkoga svjetonazora. *Puruṣārthe* su *dharma* (dužnost, vrlina, zakon, društvena odgovornost, te red na individualnom, društvenom i kozmičkom planu), *artha* (područje svjetovnog dobitka, bogatstva i političke moći), *kāma* (područje ugone, ljubavi, umjetnosti), *mokṣa* (traganje za oslobođenjem iz područja prvih triju svjetovnih ciljeva). *Puruṣārthe* su kodirane u sustavu *trivarga* (prve tri) ili *caturvarga* (sve četiri)." (Gönc-Moačanin, 2002, str. 96)

Schema puruṣārthe sa sustavom āśrama ima zajedničku sljedeću karakteristiku: oba sustava pokušavaju klasificirati različite načine i ciljeve života kojima ljudska bića teže. Osim simetričnog odnosa koji postoji između sustava varṇa i sustava āśrama, Patrick Olivelle u djelu "The Āśrama System: The History and Hermeneutics of a Religious Institution" upućuje na nekolicinu autora (Charles Malamoud, Klaus K. Klostermaier, Arvind Sharma i drugi) koji nastoje uspostaviti vezu između sustava āśrama i puruṣārthe, te između navedenih dvaju sustava i sustava varṇa. Olivelle napominje kako ne postoje konkretni dokazi u literaturi za uspostavljanje takvih odnosa između članova sustava, te da je jedina jasna povijesna veza koja je pronađena između sustava āśrama i puruṣārthe ona između saṃnyāsina i mokṣe. Tradicija je jednoglasna kada kaže da je posljednji stadij sustava āśrama onaj koji teži mokṣi, ili barem svijetu Brahmana. Olivelle smatra da su odnosi između sustava rezultat imaginacije navedenih autora. (Olivelle, 1993, str. 217, 218 i 219)

13. 3. Saṃskāra.¹⁰⁶

Važno obilježje sustava āśrama čine i sakramenti, odnosno saṃskāre. Riječ je o obredima koji označavaju ulazak u pojedino životno razdoblje. Riječ *saṃskāra* dolazi od korijena saṃ - s - √kṛ, 8. koji znači "sačiniti". Riječ je o imenici muškoga roda koja doslovno

¹⁰⁶ Kratki pregled sakramenata daje Mislav Ježić u djelu "Ṛgvedske upanišadi" (str. 41 i 42), te u djelu "Ṛgvedski himni" (str. 129 i 130).

znači "sastavljanje, oblikovanje, ustrojavanje", a koja se najčešće prevodi kao sakrament – vjerski čin koji se promatra kao jasan, vanjski i vidljiv znak unutrašnje i duhovne milosti. (Pandey, 1969, str. 15) Tako Pandey u djelu "Hindu Saṃskāras: Socio-Religious Study of the Hindu Sacraments" kaže:

"The Saṃskāras are complex combinations of various elements. They express beliefs, sentiments and knowledge of the ancient Hindus about the nature of human life and the universe and their relation with the superhuman powers that were supposed to guide or control the destiny of man."¹⁰⁷

(Pandey, 1969, str. 36)

Materijalni ciljevi saṃskāra su stjecanje stoke, potomstvo, dug život, zdravlje, bogatstvo, snaga i intelekt. (Pandey, 1969, str. 29) Kao i u filozofiji tako i u obredima, život se percipira kao ciklus, krug, što znači da počinje tamo gdje i završava. Saṃskāre, od (prije) rođenja pa do (poslije) smrti, predstavljaju kontinuiran niz događaja koji se kreću oko želje za životom, uživanjem, promišljanjem i na kraju, povlačenjem iz života. Gṛhyasūtre, najstariji priručnici o saṃskārama, počinju s *vivāhom*, "vjenčanjem" (smatralo se da brak, kao centralni dio života, održava i omogućava sve društvene aktivnosti, i tek on ovlašćuje čovjeka na obavljanje kućnih obreda o kojima gṛhyasūtre govore), a djela smrti pak započinju sa začecem djeteta u maternici majke (stind. *niṣeka* ili *garbhādhāna*), te završavaju s pogrebom (stind. *antyeṣṭi*) koji označava kraj nečijeg života. Između rođenja i smrti obrću se sakramenti. Treba naglasiti kako ne postoji neka dogma ili kôd kad je u pitanju saṃskāra. (Pandey, 1969, str. 275) Nadalje, broj sakramenta varira kroz povijest, no danas se ističe šesnaest saṃskāra koje prate Arijska kroz čitav život (šesnaest saṃskāra javlja se u zbornicima). Kane ističe kako Gautamadharmasūtra nabroja 40 saṃskāra, no Manu, Yājñavalkya i Viṣṇudharmasūtra ne kazuju koliko saṃskāra broje, već ističu da je riječ o obredima koji započinju s *niṣekom* (*garbhādhānom*), a završavaju *śmaśānom* (*antyeṣṭi*). (Kane, 1941, str. 194) Navedeni termini se javljaju već u Manuu 2. 16:

niṣekādiśmaśānānto mantrair-
yasyodito vidhiḥ /

Za koga je pravilo izrečeno mantrama,
počevši od *začeća*, završivši sa *sprovodom*,

¹⁰⁷ "Saṃskāre su složene kombinacije različitih elemenata. One izražavaju vjerovanja, osjećaje i znanja starih Indijaca o prirodi ljudskoga života i svijetu, te njihovoj vezi s nadljudskim moćima za koje se misli da vode ili nadziru čovjekovu sudbinu." (moj prijevod)

tasya śāstre' dhikāro' smiñḍñeyo
nānyasya kasyaċit //2. 16//

taj treba spoznati zadaću u ovoj śāstri, a ne
tko drugi.¹⁰⁸

13. 4. Analiza Manuova zakonika.

Podjelu društva na četiri staleža, kao što se već naglasilo, slijedi i podjela prema kojoj čovjek zauzima mjesto u društvu u odnosu na neko određeno razdoblje života. Riječ je o komplementarnim sustavima što potvrđuje i Baudhāyana: sustav āśrama je četverostruka podjela dharme koja je pak komplementarna sa starijom klasifikacijom na četiri staleža.¹⁰⁹ I jedan i drugi sustav prožimaju sakramenti (stind. *saṃskāra*) – obredi koji označavaju ulazak u pojedino razdoblje života (tradicionalno se nabraja šesnaest sakramenata¹¹⁰). Sakramenti počinju prije rođenja i nastavljaju se nakon smrti. Tako Mislav Ježić u djelu "Ṛgvedske upanišadi" ističe:

"Nakon *upanayane*, sve do *samāvartane*, mladić je *brahmačārin* "sljedbenik bráhmāna, učenik". Nakon *vivāhe* postaje *gṛhastha* "domaćin". Prije smrti mogao se čovjek povući iz kuće u šumu i postati *vānaprastha* "onaj koji je otišao u šumu", ili se čak odreći svega imutka i postati *saṃnyāsin* "onaj koji je sve odbacio". To su četiri moguća životna razdoblja ili staništa – *āśrama*, za koje su propisane posebne dužnosti – *dharma*." (Ježić, 1999, str. 42)

Polazeći od ovih postavaka, istaknut će se termini koji upućuju na položaj (način života) staroindijskoga društva kroz iščitavanje i analizu Manuova zakonika. Od druge *adhyāye* (strofe broj 26) pa do kraja jedanaeste *adhyāye*, Manu ističe obrede koji se razumijevaju kroz prizmu sustava *varṇa* i *āśrama*.

13. 4. 1. Druga *adhyāya*.

Unutar druge *adhyāye* ističu se obredi koji se obavljaju o djetetovu rođenju (stind. *ḍātakarman*): 2. 29 – 2. 35: strofa broj 31 upućuje na obred nadijevanja imena (stind.

¹⁰⁸ Riječ *niṣeka* javlja se i u Manu 2. 26. *Niṣeka* i *garbhādhāna* su sinonimi, a označavaju obred za začeće. Riječ *śmaśāna* i *antyeṣṭi* također su sinonimi, a označavaju obrede sprovoda i podizanja spomenika preminulome.

¹⁰⁹ Brahmanska *dharma* = *varṇāśramadharmā*.

¹¹⁰ Najznatniji su obredi oko rođenja – *ḍātakarman*, uvođenje u Vede i arijsku zajednicu – *upanayana*, vjenčanje – *vivāha* i pogreb – *antyeṣṭikriyā*. (Ježić, 1987, str. 129)

nāmadheya-karaṇa), strofa broj 34 upućuje na obred prvog izlaska djeteta iz doma (stind. *niškramaṇa*) i obred koji se tiče prvog čvrstog obroka (stind. *annaprāśana*), a strofa broj 35 na obred brijanja glave (stind. *śūḍākaraṇa*):

*maṅgalyam brāhmaṇasya
syāt kṣatriyasya balānvitam /
vaiśyasya dhanasamyuktaṃ
śūdrasya tu ḍugupsitam //2. 31//*

Za brahmana (ime) neka priziva sreću, za kṣatriyu bude ispunjeno snagom, za vaiśyu bude povezano s bogatstvom, a za śūdru prezrivo.¹¹¹

*śaturthe māsi kartavyaṃ
śiśorniškramaṇaṃ gṛhāt /
śaśthe' nnaprāśanaṃ māsi
yadveṣṭaṃ maṅgalaṃ kule //2. 34//*

U četvrtom mjesecu treba se činiti obred izlaska djeteta iz kuće, u šestom mjesecu prvi čvrsti obrok i što je još u porodici omiljeni dobrosretni obred.

*śūḍākarma dvidātīnām
sarveśāmeva dharmataḥ /
prathame' bde tṛtīye
vā kartavyaṃ śruticodanāt //2. 35//*

Obred brijanja glave prema dharmi baš za sve dvorođene treba se činiti prema pravilu čuvenja (objave) u prvoj ili trećoj godini života.

Nakon obreda o rođenju, Manu iznosi propise koji se tiču uvođenja u Vede i u arijsku zajednicu (stind. *upanayana*¹¹²): 2. 36 – 2. 64: strofa broj 36 svjedoči o razdoblju koje je prikladno za pristupanje obredu inicijacije:

*garbhāśṭame' bde kurvīta
brāhmaṇasyopanāyanam /
garbhādekādaśe rāḍṇo
garbhāttu dvādaśe viśaḥ //2. 36//*

Upanāyana brahmana nek se čini u osmoj godini od začeca, kralja u jedanaestoj godini od začeca, a vaiśye u dvanaestoj godini od začeca.

*ā śoḍaśād brāhmaṇasya sāvitṛī nātivartate /
ā dvāviṃśāt kṣatrabandhorā*

Za brahmana *kitica Sāvitṛī*¹¹³ ne prelazi razdoblje od 16 godina,

¹¹¹ Nadijevanje imena odvija se deset ili dvanaest dana nakon rođenja djeteta. Osim što se ime daje pripadnicima muškoga roda, ime se nadijeva i ženskoj djeci. Tako Manu 2. 33 kaže da se žensko ime treba jasno izgovarati, da ono mora imati jasno značenje, i tako dalje.

¹¹² Kane u djelu "History of Dharmasāstra" ističe kako su obredi od *garbhādhāne* do *upanayane* obavezni za sve dvorođene. (Kane, 1941, str. 197)

ćaturviṃśaterviśaḥ //2. 38//

za kšatriyu od 22 godine, a vaiśyu od 24 godine.

*ata ūrdhvaṃ trayo' pyete
yathākālamasaṃskṛtāḥ /
sāvitrī patitā vrātyā
bhavantyāryavigarhitāḥ //2. 39//*

Ubuduće, ovi troji, ako nisu posvećeni u prikladno vrijeme, postaju *vrātya*¹¹⁴, otuđeni od svete kitice Sāvitrī i odbijeni od Arijaca.

*mauñḍī trivṛtsamā ślakṣṇā
kāryā viprasya mekhalā /
kšatriyasya tu maurvī
ḍyā vaiśyasya śaṇatāntavī //2. 42//*

Za brahmana se pojas treba učiniti mekan i trostruko spleten od trave mauñḍa, za kšatriyu od trave mūrṅvā, a za vaiśyu od konoplje.¹¹⁵

*udvrte dakṣiṇe
pāñāvupavītyuśyate dviḍaḥ /
savye prācīnamāvītī nivītī
kañṭhasaḍḍane //2. 63//*

Dvorodeni se naziva *upavītin* kada mu je podignuta desna ruka (kada je vrpca ispod desnog pazuha), *prācīnam āvītīn* kada mu je podignuta lijeva ruka, *nivītīn* kada mu je vrpca obješena oko vrata.¹¹⁶

Nadalje, 65. strofa govori o obredu brijanja brade (stind. *keśānta* ili *godāna*) koji je analogan obredu brijanja glave (stind. *ćūdākaraṇa*), a 66. , 67. i 68. strofa svjedoče o sakramentima koji vrijede za pripadnice ženskog spola:

*keśāntaḥ śoḍaśe varśe
brāhmaṇasya vidhīyate /
rāḍanyabandhordvāviṃśe
vaiśyasya dvyadhike tataḥ //2. 65//*

Keśānta se kod brahmana provodi u 16. godini života, kod rāḍanye u 22. godini života, a kod vaiśye od toga dvije više (u 24. godini).

¹¹³ Učitelj učenika koji postaje brahmačārin uči svetu mantru – zaziv Savitra – kiticu Sāvitrī koja mu postaje duhovnom majkom. (Ježić, Jauk-Pinhak, & Gönc-Moačanin, 2001, str. 21) Brahmani uče gāyatṛī RV III 62, 10, kšatriye uče triṣṭubh I 35, 2, a vaiśye ḍagatī I 35, 9 ili IV 40, 5. (Ježić, 1999, str. 41)

¹¹⁴ Pojam *vrātya* se tumači u desetoj adhyāyi, od strofe broj 20 do strofe broj 23.

¹¹⁵ Na kraju djela "Manu's Code of Law", Olivelle daje tumačenja imena faune, flore, bogova, ljudi, mjesta, obreda i tako dalje.

¹¹⁶ Dječak koji pristupa obredu inicijacije, osim što uči svetu kiticu Sāvitrī, nosi pojas ili vrpcu – *upavīta* ili *mekhalā* i štap – *daṇḍa* (brahmanu seže do kose, kšatriyi do čela, a vaiśyi do nosa), te se poznaje po položaju ruke. Riječ je o znakovima po kojima se prepoznaje dječak koji pristupa upanayani.

*amatrikā tu kāryeyaṃ strīṅāmāvṛdaśeśataḥ /
saṃskārārthaṃ śarīrasya
yathākālaṃ yathākramam //2. 66//*

U određenom redosljedu i u određeno doba,
za svrhu saṃskāre tijela, ova se treba činiti za
žene, ali bez vedske mantre.

*eśa prokto dviḍātīnām-
aupanāyaniko vidhiḥ /
utpattivyañḍakaḥ puṇyaḥ
karmayogaṃ nibodhata //2. 68//*

Izrečeno je pravilo inicijacije u nauk za
dvorodene,
pravilo koje je znak (novog) rođenja i koje je
prikladno. Naučite pridodane obrede.¹¹⁷

Obredom *upanayana* dječak postaje za kasniji život *dviḍa*, dvorođeni, što je naziv za pripadnike prve tri varṇe, i ulazi u razdoblje *brahmačārīna*. U tom razdoblju treba služiti učitelju, čuvati spolnu čistoću i poštovati propisano ponašanje. Nauk završava obrednim kupanjem. (Ježić, 1987, str. 130) Manuov zakonik o prvom životnom razdoblju svjedoči od 69. do 249. strofe druge *adhyāye*:

*upanīya guruḥ śiṣyaṃ
śikṣayečchaucamāditah /
ācāramagnikāryaṃ ča
saṃdhyopāsanameva ča //2. 69//*

Nakon obreda inicijacije¹¹⁸, učitelj prvo neka
podučiti učenika pročišćenju,
ispravnom vladanju i paljenju ognja, pa i
štovanju u vrijeme *sandhye*.¹¹⁹

*adhyeśyamāṅastvācānto
yathāśāstramudanmukhaḥ /
brahmāñḍalikṛto' dhyāpyo
laghuvāsā ḍitendriyaḥ //2. 70//*

Poučavati treba onoga koji se sprema učiti
(da će učiti) *srknuvši vodu*¹²⁰, okrenut licem
prema sjeveru u skladu sa śāstrom, čini
*brahmāñḍali*¹²¹, odjeven je u laganu odjeću, i
svladavši (svoja) osjetila.

¹¹⁷ Manu 2. 68: Naučite obrede koji se nadovezuju na upanayanu.

¹¹⁸ Manu 2. 69: upanīya guruḥ śiṣyaṃ - doslovno piše "iniciravši, učitelj učenika..." – upanīya = gerund.

¹¹⁹ Kane u djelu "History of dharmasāstra" ističe kako se pročišćenje (tjelesno) naziva *śauca*, a ispravno vladanje *ācāra*. (Kane, 1941, str. 323)

¹²⁰ *Ācamana* je jedan od dijelova *sandhye*. Riječ *sandhya* doslovno znači "sumrak" i "osvit" ("sastavljanje" dana i noći), a upućuje na molitve koje se izvode ujutro i navečer (Manu 2. 101). Kane navodi da su temeljni dijelovi *sandhye* *ācamana*, *prāṅyāma*, *mārḍana*, *aghamarśaṇa*, *ḍapa Gāyatrī* i *upasthāna*. O *ācamani*, odnosno o "srkanju" vode govori Manu u drugoj *adhyāyi*, od strofe broj 58 do strofe broj 62. Tako Manu kaže kako se voda treba srkati sa dlana od korijena palca (stind. *brāhmatīrtha*) – jedan od načina na koji se voda srče. Osobito je važno da se *ācamana* provodi prije i nakon jela (stind. *bhoḍana*) radi pročišćenja usta. (Kane, 1941, str. 313-316)

¹²¹ "Brahmāñḍali, m. joining the hollowed hands while repeating the Veda." (Monier-Williams, 2005, str. 740)

Na početku i na kraju vedske inicijacije učenik izgovara sveti slog om̐ (stind. *praṇava*). Manu 2. 76 ističe kako je Praḍāpati istisnuo foneme /a/, /u/ i /o/ iz triju Veda, no također je istisnuo i strofu posvećenu bogu Savitru (Manu 2. 77).

108. strofa druge adhyāye govori o tome što učenik treba činiti nakon uvođenja u nauk sve do povratka kući (stind. *samāvartana*):

*agnīndhanaṃ bhaiḱṣācāryām-
adhaḱṣayyām gurorhitam /
ā samāvartanātkuryāt
kṛtopanayano dvidāḱ //2. 108//*

Dvorođeni koji je primio inicijaciju neka čini paljenje ognja, prošnju hrane, neka spava na podu, neka čini što je drago učitelju sve do povratka kući.

Važnu ulogu u životu učenika ima učitelj. Manuov zakonik i druga djela smr̐ti upućuju na nekoliko tipova učitelja. Tako Manu 2. 146 (= Viṣṇudharmasūtra 30. 44) kaže da su i otac (stind. *ḍanaka*) i učitelj očevi (stind. *pitṛ*). No, "otac" koji uvodi učenika u Vede i arijsku zajednicu i poučava ga Vede zajedno s obredima (= kalpasūtre) i tajnama (= upaniṣadi) – stind. *ācārya* – važniji je i igra veću ulogu od oca koji je dao (fizičko) rođenje – stind. *ḍanaka*. Ipak, Manu 2. 145 kaže kako je *ācārya* deset puta važniji od upadhyāye (odgajatelja), kako je otac sto puta važniji od *ācārye*, a majka tisuću puta važnija od oca. Prema Manuu 2. 141 i 2. 142 *upadhyāya* je učitelj koji uči o vedāṅgama, dok je *guru* učitelj koji izvodi sakramente. (Kane, 1941, str. 323 i 324) Osim ova tri tipa učitelja – *ācārya*, *upadhyāya* i *guru* – Manu 2. 143 spominje još jednog učitelja, a to je *ṛtvidḥ*:

*agnyādheyam
pākayaḍḍhānagniṣṭomaḍḍikānmakhān /
yaḱ karoti vṛto yasya
sa tasyartvigihoḱyate //2. 143//*

Onaj koji, izabran, čini obrede ustanovljenja ognja, kuhane žrtve, jednodnevnu somsku žrtvu (stind. *agniṣṭoma*) i druge, njega se ovdje naziva *ṛtvidḥ*.

*kṛtopanayanasyāsyā vratādeṣanamiṣyate /
brahmaṇo grahaṇam caiva
krameṇa vidhipūrvakam //2. 173//*

Koji je primio ovu upanayanu¹²², teži polaganju zavjeta i postepenu primanju svete riječi Veda prema propisu.¹²³

¹²² "Kṛtopanayana, m. one who has been invested with sacrificial cord." (Monier-Williams, 2005, str. 303) Ovaj prijevod upućuje na ono što je rečeno u strofi 169: Manu 2. 169 govori o trima rođenjima:

*māturagre' dhīḍananam dvitīyam mauḍḍibandhane /
ṛṭīyam yaḍḍhādikṣāyam dvidāsyā śrutīcodanāt // 2.
169//*

Prema vedskom pravilu, prvo rođenje dvorođenog je od majke, drugo u vezivanju vrpce od trave mauḍḍa, a treće u posvećenju u (sam) obred žrtve.

225. strofa svjedoči o poštovanju starijih, a 226. strofa o utjelovljenju svakog od njih:

*ācāryaśca pitā caiva mātā
bhrātā ca pūrvaḍaḥ /
nārtenāpyavamantavya
brāhmaṇena viśeṣataḥ //2. 225//*

I ācārya i otac i mati i stariji brat ne trebaju se nepravедno potcjenjivati, osobito ne sa strane brahmana, čak i ako je povrijeđen.

*ācāryo brahmaṇo mūrtiḥ pitā
mūrtiḥ praḍāpateḥ /
mātā pṛthivyā mūrtistu bhrātā
svo mūrtirātmanaḥ //2. 226//*

Ācārya je utjelovljenje Brahmana, otac je utjelovljenje Praḍāpatija, mati je utjelovljenje Zemlje, a vlastiti brat je utjelovljenje sebe (to jest čovjeka samoga).

*na pūrvaṃ gurave kiṃcidupakurvīta
dharmavit /
snāsyamstu guruṇāḍṅaptaḥ
śaktyā gurvarthamāharet //2. 245//*

Koji zna dharmu neka ništa ne pruža unaprijed guruu¹²⁴; no koji će postati okupani, neka s guruovom dozvolom dā dar guruu prema svojim mogućnostima –

*kṣetraṃ hiraṇyaṃ gāmaśvaṃ
chatropānahamantataḥ /
dhānyaṃ vāsāmsi śākaṃ vā gurave
prītimāharet //2. 246//*

zemlju, zlato, konja i govedo, i konačno, obuću i suncobran, bogatstvo, odjeću ili povrće, guruu neka pruži zadovoljstvo.¹²⁵

Julius Jolly u djelu "Hindu Law and Custom" ističe kako učenik uči Vede najmanje 12 godina, te kako autori djela smrti najviše pažnje posvećuju ispravnom vladanju (stind. *ācāra*) učenika i njegovu odnošenju prema učitelju.¹²⁶ Osim toga što učenik iskazuje poštovanje prema učitelju, iskazuje ga i prema njegovoj ženi i njegovu sinu. Manu 2. 177 do 2. 197 govori o onome što brahmačārin ne smije činiti – plesati, pjevati, kockati, jesti meso,

¹²³ Manu 2. 174 ističe da kada učenik započinje sa zavjetima, tada oblači novu odjeću, stavlja novu vrpcu ili pojas, uzima novi štap, i tako dalje. Kane u djelu "History of Dharmaśāstra" tumači termin "vrata". (Kane, 1941, str. 370-374)

¹²⁴ "Koji zna dharmu neka ništa ne daje učitelju prije povratka kući (stind. *samāvartana*)".

¹²⁵ Posljednje dvije strofe – 245 i 246 – predstavljaju zaključak druge adhyāye (dijela Manuova zakonika koji najvećim brojem strofa govori o prvom životnom razdoblju).

¹²⁶ Kane u djelu "History of Dharmaśāstra" ističe dva tipa brahmačārina, *upakurvāṇa* (Manu 2. 245) i *naiṣṭika* (student koji ostaje kod učitelja do smrti) < niṣṭhā, "kraj" ili "smrt". Ideja o vječnome učeniku je vrlo stara: Čhāndogyopaniṣada II. 23. 1. (Kane, 1941, str. 375)

med ili začine, ozlijediti živo biće, lagati, klevetati, i tako dalje. Učenik svaki dan mora isprobiti hranu i predati ju učitelju, te uzeti od učitelja samo ono što mu on ponudi (Manu 2. 182 – 2. 187). Na kraju prvog životnog razdoblja vrši se obredno kupanje, te učenik postaje *snātaka*. Nakon što se vrati domu svojih (fizičkih) roditelja, mladić se može vjenčati i tako ulazi u drugo životno razdoblje kada postaje *gr̥hastha*, "domaćin". (Jolly, 1928, str. 321 i 322) Manuov zakonik *gr̥hasthi* posvećuje treću (3. 1 – 3. 285), četvrtu (4. 1 – 4. 260) i petu (5. 1 – 5. 169) *adhyāyu*.

13. 4. 2. Treća *adhyāya*.

Treća *adhyāya* Manuova zakonika dijeli se na dvije glavne teme – brak (3. 1 – 3. 66) i domaćin (3. 67 – 3. 286). Tako Kane u djelu "History of Dharmasāstra" ističe neke karakteristike braka. Smatra da je brak najvažniji sakrament, a riječi koje se odnose na pojam *braka* su sljedeće: *udvāha* (odvođenje djevojke iz kuće roditelja), *vivāha* (odvođenje djevojke radi udaje), *parinaya* ili *pariṇayana* (vođenje uokolo), *upayama* (približavanje) i *pāṇigrahaṇa* (uzimanje ruke djevojke). Sve su to dijelovi braka. Svrha braka je, što primjerice navodi i *Ṛgveda* X 85: 36, da se omogući muškarcu da postane domaćin, da izvodi obrede i da dobije sinove. Manu 9. 28 ističe da o ženi ovisi potomstvo, izvođenje vjerskih obreda, vjernost, zadovoljstvo i nebo.

Što se tiče mladoženje i njegovih vrijednosti koje ga čine privlačnim, Manu 4. 244 kaže da je najvažniji ugled obitelji, a Manu 3. 6 – 3. 7 ističe deset tipova obitelji koje treba izbjegavati (primjerice, one obitelji u kojima se ne provode sakrametni, koje nemaju muškoga člana, i tako dalje). Također, postoje situacije zbog kojih ugledne/dobre obitelji postaju lošima, o čemu svjedoči Manu 3. 63 do 3. 65.

Pravila za odabir mlade su brojna. Manu 3. 4 ističe kako mlada mora imati određene karakteristike (stind. *lakṣaṇa*). Te karakteristike mogu biti vanjske/tjelesne (stind. *bāhya*) i nevidljive/unutarnje (stind. *ābhyantara*). Nadalje, mlada mora biti djevojka i mora imati brata (Manu 3. 4, 3. 11). Također, Manu 3. 12 ističe kako mlada mora dolaziti iz istoga staleža, a to se naziva *pūrva kalpa*, "najviša procedura". Uz *pūrva kalpa* postoji i *anukalpa*, "manje prihvatljiva procedura", a riječ je o tome da brahman za ženu može uzeti pripadnicu bilo kojeg staleža, *kṣatriya* iz svog staleža, iz staleža *vaiśya* ili *śūdra*, *vaiśya* iz svog ili staleža *śūdra*, a *śūdra* samo iz svog staleža (Manu 3. 13). No, pitanje endogamije i egzogamije je mnogo kompleksnije i njemu Kane pridaje u devetom poglavlju drugog sveska mnogo pažnje. Tako ističe kako muškarac mora izabrati ženu iz istoga staleža (endogamija), ali unutar neke zajednice postoje grupe koje su bile zabranjene za obred vjenčanja s osobom koja je pripadala

drugoj grupi istoga staleža ili zajednice (egzogamija). Peta strofa treće adhyāye spominje pojmove (*a*)*sagotra* i (*a*)*sapiṇḍa* (uz njih se javlja i pojam *saprarava* ili *ārṣeya* ili *ārṣa*, no Manusmṛti ga ne obrađuje). Pojam *sagotra* označava one koji pripadaju istoj gotri (brahmanskom rodu, često računajući do vedskih mudraca), a pojam *sapiṇḍa* na one koji imaju istu piṇḍu, odnosno nekoga zajedničkoga od predaka do trećega naraštaja kojima treba prinositi *piṇḍu*: otac – sin, majka – sin, djed – unuk, do pradjede ili prabake s obiju strana, odnosno do praunuka na strani potomaka. I pojam *pravara* odnosi se na neki niz predaka. Kane napominje da ako se netko i oženi djevojkom koja je *sagotra*, *sapiṇḍa* ili *saprarava*, dakle članicu porodice (kula) po jednome od tih načela, ona po zakonu ne postaje njegovom ženom.

Osim ovih pojmova važno je istaknuti pojmove *anuloma* i *pratiloma* o kojima Kane govori na početku devetog poglavlja. Pojam *anuloma* označava situaciju u kojoj se muškarac iz višega staleža ženi djevojkom iz nižega staleža ("prirodan red"), a *pratiloma* označava obrnutu situaciju ("neprirodan red").

Što se tiče vremena koje je idealno za brak, i za muškarca i za ženu ono ovisi o samoj osobi, o staležu kojem pripada, i tako dalje. Muškarac se za razliku od žene, ne mora oženiti. Muškarci su se ipak, najčešće ženili sa oko dvadeset godina (to je opet ovisilo o vremenu koje je provedeno u učenju Veda). Manu 9. 94 ističe kako se muškarac koji ima 30 godina može oženiti djevojkom koja ima 12 godina, a koji ima 24 godine, djevojčicom od 8 godina. O sadržaju braka Kane govori u drugom svesku, od str. 531 do str. 538. (Kane, 1941, str. 427-541) Sljedeće strofe svjedoče o ulasku u drugo životno razdoblje (3. 2), odabiru mlade (3. 4, 3. 5, 3. 13 i 3. 15), vrstama braka (3. 21), spolnom odnosu (3. 46), o bračnoj harmoniji (3. 60) i degradaciji obitelji (3. 66):

vedānadhītya vedau vā
vedam vāpi yathākramam /
aviplutabrahmaçaryo
gṛhasthāśramamāvaset //3. 2//

Izučivši na postupan način Vede, ili dvije Vede, ili pak (samo jednu) Vedu, učenik koji nije povrijedio brahmaçaryu (spolnu suzdržanost), neka uđe u *āśramu* (stadij) domaćina.

guruṇānumataḥ snātvā
samāvṛtto yathāvidhi /
udvaheta dviḍo bhāryām
savarṇām lakṣaṇānvitām //3. 4//

Izvršivši obred kupanja, s učiteljevom (*guru*) dozvolom, i vrativši se kući prema propisu, dvorođeni neka se oženi ženom koja pripada istomu staležu i koja posjeduje

*asapiṇḍā ca yā māturasagotrā
ca yā pituḥ /
sā praśastā dvidātīnām
dārakarmaṇyamaithunī //3. 5//*

*śūdraiva bhāryā śūdrasya
sā ca svā ca viśaḥ smṛte /
te ca svā caiva rāḍṇaḥ syuḥ
tāsāca svā cāgraḍanmanaḥ //3. 13//*

*hīnadātistriyaṃ mohād-
udvahanto dvidātyaḥ /
kulānyeva nayantyāsu
sasamṭānāni śūdratām //3. 15//*

*brāhma daivastathaivārśaḥ
prāḍāpatyastathāsuraḥ /
gāndharvo rākśasaścaiva
paiśācaścāśṭamo dhamaḥ //3. 21//*

*ṛtuḥ svābhāvikaḥ strīṇām
rātrayaḥ śoḍaśa smṛtāḥ /
caturbhitaraiḥ sārḍhamahobhiḥ
sadvigarhitaiḥ //3. 46//*

karakteristike/oznake.

Ona koja ima drugačiju piṇḍu nego (njegova) mati i drugačiju gotru nego (njegov) otac, i nije nezdružena (nečijim) brakom (nije svojta) preporučena je dvorođenima za ženidbu.

Śūdra neka bude žena śūdre, a ta i(li) neka vlastitoga staleža vaiśye – prema predaji (zakonu), njih dvije i(li) neka vlastitoga staleža neka bude (žena) kralja, te njih tri i(li) neka vlastitoga staleža (žena) vrhorođenoga (brahmana).

Dvorođeni koji žene, zbog zaslijepljenosti, žene niže kaste, brzo svode obitelji i potomke, na razinu śūdre.

(Osam vrsta braka jesu) brāhma, pa daiva, ārśa, pa prāḍāpatya, āsura, gāndharva i rākśasa, te paiśāca, osmi i najgori.¹²⁷

Prirodno je doba ženâ, prema tradiciji, šesnaest noći zajedno sa četiri druga dana zabranjena od dobrih ljudi.¹²⁸

¹²⁷ Radi se o osam vrsta braka koje Manuov zakonik nabraja. U 24. strofi treće adhyāye Manu ističe da se prema tradiciji prvih šest vrsta tiče brahmana, zadnjih četiri kšatrije, a istih tih četiri, osim vrste Rākśasa, vaiśye i śūdre.

¹²⁸ Manu 3. 47 ističe da su između tih noći, prve četiri (u doba mjesečnice) zabranjene (16 + 4 = 20), te jedanaesta i trinaesta (valjda unutar tih šesnaest); dopušteno je, čini se, od 28 dana ciklusa 20 – 4 – 2 = 14 plodnih noći (prirodno doba ženino). Ostalih se osam valjda smatra neplodnima. A Manu 3. 48 ističe kako muška djeca bivaju začeta na parne noći, a ženska na neparne.

*saṃtuṣṭo bhāryayā bhartā
bhartrā bhāryā tathaiva ça /
yasminnetatkule nityaṃ
kalyāṇaṃ tatra vai dhruvam //3. 60//*

U kojoj obitelji je muž zadovoljan ženom i
žena mužem,
tamo je sreća uvijek prisutna.

*mantrastu samṛddhāni
kulānyalpadhanānyapi /
kulasamkhyāṃ ça gaćchanti
karṣanti ça mahadyaśaḥ //3. 66//*

Čak i siromašne obitelji obdarene mantrom,
postaju "ugledna obitelj" i stječu veliku slavu.

Druga tema treće adhyāye govori o domaćinu i njegovim dužnostima, a može se podijeliti na temu o pet velikih žrtava (3. 68 – 3. 121) i na temu o obredima za pretke (3. 122 – 3. 286).

Na početku treba naglasiti kako se obredi dijele na kućne (stind. *gr̥hya*) i objavne obrede (stind. *śrauta*).¹²⁹ Oni se razlikuju prema tome tko ih obavlja i po ognjima potrebnima za njihovo izvođenje. Kućne obrede može obavljati sam domaćin (stind. *gr̥hapati*) ili ga mogu zamijeniti članovi obitelji ili brahman, dok objavne obrede može obavljati za žrtvovatelja (stind. *yađamāna*) samo svećenik brahmanskoga staleža, i to (osim agnihotre) najmanje četiri svećenika. Za kućne obrede potreban je domaći oganj (stind. *gr̥hya*, *āvasathya*, *aupāsana*), a za objavne su potrebna barem tri ognja. (Ježić, 1999, str. 40)

Kućni obredi su sakramenti, pet mahāyađña, "velikih žrtava" i sedam pākayađña, "kuhanih prinosa". (Ježić, 1999, str. 41)

Mahāyađña, iako se zove "velika žrtva", predstavlja skromne svakodnevne prinose. Pet su mahāyađña *brahmayāđña*, "žrtva svetoj riječi bráhmanu", *pitryāđña*, "žrtva precima", *devayāđña*, "žrtva bogovima", *bhūtayađña*, "žrtva za sva bića" i *manuṣyayađña* ili *nryāđña*, "žrtva ljudima". Svetoj riječi bráhmanu se posvećuje kazivanje navoda iz Veda, precima se nešto hrane istresa prema jugu, bogovima se lije maslo u oganj, bićima se odlaže hrana po kući i oko nje, dok se ljudima žrtvuje tako da se netko pogosti, najčešće i najradije, brahman. (Ježić, 1999, str. 42 i 43)

Kane u djelu "History of Dhamrmasāstra" ističe važnost dnevnih i cikličkih dužnosti i obreda (stind. *āhnika*, *ācāra*) koje čine sastavni dio života *snātake*, onoga koji će tek postati

¹²⁹ O kućnim i svečanim obredima piše i Mislav Ježić u djelu "R̥gvedske upanišadi" (od stranice broj 38 do stranice broj 73), te u djelu "R̥gvedski himni" (od stranice broj 127 do stranice broj 138, te od stranice broj 196 do stranice broj 204).

domaćin, i *grhasthe*, domaćina. (Kane, 1941, str. 640) Tako primjerice, Manu 6. 90 ističe važnost domaćina:

yathā nadīnāḥ sarve sāgare

yānti samsthitim /

tathaivāśramaṇaḥ sarve

grhasthe yānti samsthitim //6. 90//

Kao što sve rijeke idu k sastajalištu u moru,
tako i svi āśramini (ljudi svih životnih stadija)
idu k sastajalištu u grhasthi.

Glavni dijelovi *āhnikē* (dnevnoga obreda) jesu ustajanje iz kreveta, tjelesno pročišćenje (stind. *śauca*), pranje zubi (stind. *dantadhāvana*), obredno kupanje (stind. *snāna*), sandhyā (jutarnja pobožnost), tarpaṇa, pet mahāyadña (uključujući i brahmayađña i poštivanje gosta), homa (ljevanica), bhođana (hranjenje), stjecanje imutka, učenje, večernja sandhya, darivanje (stind. *dāna*), odlaženje u krevet, izvođenje žrtava u propisano vrijeme, i tako dalje. Manu 4. 152 iznosi neke od navedenih dijelova āhnikē. (Kane, 1941, str. 646)

Što se tiče pet "velikih žrtava", Kane navodi kako domaćin ima glavnu ulogu i kako ne treba pomoć svećenika. (Kane, 1941, str. 696) U drugom svesku djela "History of Dharmasāstra", Kane u detalje opisuje pet mahāyadña. Tako za *brahmayađña* ili *svādhyāyu* ističe koji se tekstovi recitiraju – četiri Vede, kalpe, itihāsa, purāṇe, i tako dalje. Nakon brahmayađñe slijedi tarpaṇa bogovima, mudracima (stind. *ṛṣijima*) i precima.

Devayađña se izvodi izlijevanjem masla u oganj (stind. *homa*). Baudhāyanadharmasūtra II. 6. 4 i Gautamadharmasūtra V. 8-9 ističu da se devayađña sastoji od prinosa u oganj (hrane ili goriva). Prilikom tog čina izgovara se riječ *svāhā*¹³⁰ i to nakon izgovaranja imena nekog boga u dativu, primjerice, "Indrāya svāhā!". Bogovi kojima se prinosi homa različiti su, i to ovisno o tekstovima koji se bave određenom temom, odnosno ovisno o različitim grhyasūtrama i dharmasūtrama. (Kane, 1941, str. 705)

Vaiśvadeva se odnosi na prinose kuhane hrane svim bogovima. Tako Smṛtyarthasāra ističe kako vaiśvadeva obuhvaća tri dnevne žrtve: devayađña, bhūtayađña i pitryađña. (Kane, 1941, str. 741) Naziva se vaiśvadeva jer se u tom obredu žrtva prinosi svim bogovima ili pak zato što je hrana kuhana za sve bogove. Prema Manuu 3. 84 – 3. 86 u "sve bogove" spadaju Agni, Soma, Agnīsoma, Viśve Devāḥ, Dhanvantari, Kuhū, Anumati, Prađāpati, Dyāvāpṛthivī, Agni Sviṣṭakṛt. Nadalje, sva starija djela smrti ističu da se vaiśvadeva izvodi ujutro i navečer (Manu 3. 121). (Kane, 1941, str. 741 i 742)

¹³⁰ "Svāhā, ind. (with dat. ; an exclamation used in making oblatious to the gods; ...)." (Monier-Williams, 2005, str. 1284)

Što se tiče *bhūtayađñe* ili *baliharaṇe*, bali (dio hrane koji se odvaja prilikom izvođenja vaiśvadeve) prinosi se svim bogovima kao i devayađña, vodama, biljkama, stablima, domu, kućnim božanstvima, Indri, Yami, i tako dalje. Kane ističe kako se bali kao dio *bhūtayađñe* prinosi, ne u vatru, već na tlo. Manu 3. 87 – 3. 93 naglašava kako se nakon izvođenja vaiśvadeve, treba prinositi bali u svim smjerovima i to Indri (na istok), Yami (na jug), Varuṇi (na zapad), Somi (na sjever), i tako dalje. (Kane, 1941, str. 745-748) Prinos precima izvodi se na tri načina, *tarpaṇom* (Manu 3. 70 i 3. 283), *baliharaṇom* (ostaci bali hrane se prinosi precima) i izvođenjem *śrāddhe* (Manu 3. 82 – 3. 83). (Kane, 1941, str. 748)

Na kraju, *manuśyayađña* se sastoji u iskazivanju poštovanja prema gostu (Manu 3. 70). (Kane, 1941, str. 748-752)

Što se tiče *śūdre*, on izvodi pet "velikih žrtava", no bez recitiranja vedskih ili purāṇskih mantra. Također, on ne prinosi kuhanu, već nekuhanu hranu pri prinosu vaiśvadeva "svim bozima". (Kane, 1941, str. 745)

vaivāhike' gnau kurvīta
grhyaṃ karma yathāvidhi /
pañcayađñavidhānaṃ ċa
paktiṃ cānvāhikīṃ grhī //3. 67//

Domaćin neka čini kućne obrede u ženidbeni oganj prema pravilu, i pet žrtava prema propisu, te dnevno kuhanje.

adhyāpanaṃ brahmayađñaḥ
pitryađñastu tarpaṇam /
homo daivo balirbhauto
nryađño' tithipūdanam //3. 70//

Učenje je (Veda) brahmayađña, *tarpaṇa*¹³¹ je pitryađña, homa (je prinos) bogovima, bali bićima, iskazivanje je poštovanja prema gostima nryađña.

devatātithibhṛtyānāṃ
pitṛṇāmātmanaśċa yaḥ /
na nirvapati pañcānām-
učēhvasanna sa đīvati //3. 72//

Koji ne izvodi (ovih) pet – za bogove, goste, slugu, očeve i sebe, on, koji diše, ne živi.¹³²

ahutaṃ ċa hutaṃ ċaiva

Pet se naziva žrtava ahuta i huta, zatim i

¹³¹ Postoje brojna tumačenja pojma "tarpaṇa", no prema jednom od njih, tarpaṇa (prinos vode bogovima, ršijima i precima) dio je (stind. *aṅga*) snāne, ali i brahmayađñe. Nadalje, voda koja se prinosi bogovima izljuje se s onog dijela ruke koji se naziva *devatīrtha*, a precima s onog dijela ruke koji se naziva *pitṛtīrtha*. (Kane, 1941, str. 668 i 689)

¹³² Tko izvodi navedene žrtve, nikada neće biti ukaljan/onečišćen grijehom. (Kane, 1941, str. 698)

*tathā prahutameva ca /
brāhmyaṃ hutaṃ prāśitaṃ
ca pañca yađñānpraćakṣate //3. 73//*

prahuta,
brāhmya huta i prāśita.¹³³

*dadyādaharahaḥ śrāddham-
annādyenodakena vā /
payomūlaphalairvāpi
pitṛbhyaḥ prītimāharan //3. 82//*

Dan za danom neka čini śrāddhu, vodom ili hranom, mlijekom, korijenjem ili plodovima, pružajući zadovoljstvo očevima.

*vaiśvadevasya siddhasya
grhye' gnau vidhipūrvakam /
ābhyaḥ kuryāddevatābhyo
brāhmaṇo homamanvahan //3. 84//*

Brahman nek čini dan za danom homu (ljevanicu) pripravljene vaiśvedeve u kućni oganj prema pravilu, ovim božanstvima...

*evaṃ samyagghavirhutvā
sarvadikṣu pradakṣiṇam /
indrāntakāppatīndubhyaḥ
sānugebhyo baliṃ haret //3. 87//*

Žrtvovavši ljevanicu ispravno, neka čini prinos hrane (*bali*) Indri, Yami, Varuṇi, Somi i (njihovim) pratiocima (uvijek) na desno u svim smjerovima.

*evaṃ yaḥ sarvabhūtāni
brāhmaṇo nityamarćati /
sa gaćchati paraṃ sthānaṃ
teđomūrtiḥ patharđunā //3. 93//*

Brahman koji tako uvijek štuje sva živa bića, on ide pravim putem kao utjelovljenje sjaja (kao lik vatre) do najvišega mjesta.

*kṛtvaitadbalikarmaivamatithiṃ
pūrvamāśayet /
bhikṣāṃ ca bhikṣave dadyād
vidhivad brahmaćāriṇe //3. 94//*

Učinivši taj prinos hrane (*bali*), prvo neka nahrani gosta, i dade, prema propisu, dar (stind. *bhikṣā*)¹³⁴ brahmaćārinu koji prosi hranu.

¹³³ Pet "velikih žrtava", poznatih iz vedskog vremena (primjerice, Śatapathabrāhmaṇa XI 5. 6. I.), prema drevnim mudracima naziva se Ahuta, Huta, Prahuta, Brāhmya Huta i Prāśita. Manu 3. 74 navodi da je *ahuta* jedanka đapi (brahmayađñi), *huta* homi (devayađñi), *prahuta* bhūtayađñi, *brāhmya-huta* manuṣyayađñi, a *prāśita* pitṛtarpaṇi (pitṛyađñi). Zanimljivo je da se *pākayađña*, "kuhana žrtva" dijeli prema vrsti na *huta*, "izlivene u oganj", *ahuta*, "neizlivene" – izložene samo kao prinosi hrane *bali*, potom *prahuta*, prinosi precima i *prāśita*, pojedene ako su ponuđene gostu. (Kane, 1941, str. 698 i 699; Ježić, 1999, str. 43)

¹³⁴ Bhikṣā je dar (uglavnom hrana) dobiven prosidbom.

*saṃprāptāya tvatithaye
pradadyādāsanodake /
annaṃ śaiva yathāśakti satkṛtya
vidhipūrvakam //3. 99//*

Neka ponudi gostu koji dođe sjedalo i vodu, pa i hranu prema propisu, tako mu iskazavši poštovanje prema propisu.¹³⁵

*ekarātraṃ tu nivasannatithir-
brāhmaṇaḥ smrtaḥ /
anityaṃ hi sthito yasmāt
tasmādatithiruśyate //3. 102//*

Prema predaji, brahman je gost koji ostaje samo jednu noć. Naziva se gost (atithi) jer je njegovo ostajanje (sthita) kratko (a-nityam).

*brāhmaṇasya tvanatithirgrhe
rādānya uśyate /
vaiśyaśūdrau sakhā śaiva
dñātayo gurureva śa //3. 110//*

Rādānya se ne naziva gostom (atithi) u kući brahmana, ni vaiśya i śūdra, čak ni prijatelj, ni rođaci ni guru.

*devānṛṣīnmanuśyāṃśca pitṛn
grhyāśca devatāḥ /
pūḍayitvā tataḥ paścād grhasthaḥ
śeśabhugbhavet //3. 117//*

Domaćin neka, počastivši bogove, mudrace (ṛṣi), ljude i očeve i kućna božanstva, potom jede ostatke (ono što je ostalo).

Velik broj strofa treće adhyāye Manu posvećuje kućnim obredima za pretke (3. 122 – 3. 286) koji se nazivaju *śrāddha*.¹³⁶ Brahmapurāṇa navodi da je *śrāddha* ono što se daje brahmanima s namjerom da bude za pretke i to u određeno vrijeme, na određenom mjestu i u skladu sa propisanom procedurom. (Kane, 1973, str. 334) Prema nekima, *śrāddha* označava tri stvari: homu, prinos *piṇḍa* i zadovoljstvo brahmana koji je pozvan na večeru. (Kane, 1973, str. 335)

Kako bi objasnio značenje riječi *śrāddha*, Pāṇini tumači izvedene riječi "*śrāddhin*" i "*śrāddhika*", "onaj koji je pojeo večeru *śrāddha*". Pāṇini navodi da riječ *śrāddha* dolazi od "*śrad-dhā*".

U starija vremena, postojala su tri obreda za pretke, *piṇḍapitṛyaḍṅa* ili mjesečna *śrāddha*, *mahāpitṛyaḍṅa* i *aṣṭakā śrāddha* (na osmi dan tamne polovice mjeseca, vjerojatno

¹³⁵ Prema Kullūki i Rāghavānandi riječ *satkṛtya* znači "uredivši" (eng. garnished), a prema Medhātithiju i Govindarādi znači "iskazavši poštovanje prema primatelju" (eng. honoured the recipient).

¹³⁶ *Śrāddha* obredima mnogo pažnje posvećuje Kane u četvrtom svesku djela "History of Dharmaśāstra" (od stranice broj 334 do stranice broj 552).

osobito u māghi, a možda i drugim zimskim mjesecima: 12. – 2. (3.)). Procedura *aṣṭaka* obuhvaća tri dijela: homu, pozivanje brahmana na večeru i obred zvan *anvaṣṭakya* ili *avaṣṭaka*. (Kane, 1973, str. 352-356)

Kada se u Manuovom zakoniku govori o obredima *śrāddha*, tada se napominje tko može izvršavati navedeni obred (stind. *śrāddhādhikārin*), komu se prinosi *śrāddha* (neposrednim precima: ocu, djedu, pradjedu – Manu 9. 137; Manu 3. 193 – 3. 198 ističe da postoji nekoliko razreda predaka), koje je vrijeme idealno za izvršavanje *śrāddhe* (Manu 3. 82 navodi da domaćin obavlja *śrāddhu* svakodnevno i da pri tome prinosi hranu, vodu, mlijeko, korijenje ili plodove), na kojem se mjestu *śrāddha* može obavljati (Manu 3. 206 i 3. 207 navodi da se *śrāddha* obavlja na osamljenim i otvorenim mjestima, primjerice na obalama rijeka), te osobe i životinje koje ne smiju biti na mjestu na kojem se izvodi *śrāddha* (Manu 3. 239 – 242). Zanimljivo je kako Manusmṛti iznosi najdužu listu brahmana koji ne smiju prisustvovati večeri – Manu 3. 150 – 3. 166 – primjerice, lopov, ateist, hramski svećenik, glumac ili pjevač, onaj koji podučava djecu *śūdra*, izdajica prijatelja, i tako dalje (92 zabrane). Osim toga, navode se karakteristike koje brahman mora imati, kao i karakteristike domaćina, te koliko brahmana može prisustvovati večeri (primjerice, ako se poziva petero brahmana, dva su pozvana radi prinosa bogovima, a tri za pretke – Manu 3. 125). Manu 3. 187 navodi kako je važno pozvati gosta dan prije večere *śrāddha* ili na sam dan *śrāddhe*. Postoji još niz pravila koja se tiču samih prinosa, pravila serviranja hrane, a o obredu *śrāddha* govori se od 208. do 265. strofe treće *adhyāye*. (Kane, 1973, str. 364-366, 377, 379, 392-394, 403 i 406)

Što se tiče klasifikacije *śrāddha*, prema jednima se dijeli na obvezatne (stind. *nitya*), prigodne (stind. *naimittika*) i namjenske (stind. *kāmya*, kojima se ispunjava određena želja), a prema drugima se obredi *śrāddha* dijele na *ekoddiṣṭa* (prinosi za jednu osobu) i *pārvana* (prinosi se za svakog mlađaka i uštapa ocu, djedu i pradjedu). Manu pak ističe da postoji pet vrsta *śrāddhe*, a to su *nitya*, *naimittika*, *kāmya*, *vṛddhi* i *pārvana*. (Kane, 1973, str. 380 i 381)

pitṛyadānam tu nirvartya
vipraścandrakṣaye' gnimān /
piṇḍānvāhāryakam śrāddham
kuryānmāsānumāsikam //3. 122//

Izvršivši žrtvu ocima, brahman koji posjeduje oganj, nek čini mjesečnu *śrāddhu* "piṇḍānvāhāryaku"¹³⁷ na dan kad nema mjeseca.

pitṛṇām māsikam śrāddham-

Mudraci znaju mjesečnu *śrāddhu* (stind.

¹³⁷ "Piṇḍānvāhāryaka, n. a particular *śrāddha* ceremony in which meat is eaten after offering the balls of rice." (Monier-Williams, 2005, str. 625)

*anvāhāryaṃ vidurbudhāḥ /
tadāmiṣeṇa kartavyaṃ praśastena
prayatnataḥ //3. 123//*

*ye stenāḥ patitāḥ klībā
ye ěa nāstikavṛttayaḥ /
tānhavyakavyayor-
viprānanarhānmanurabravīt //3. 150//*

*devakāryād dvidātīnām
pitṛkāryaṃ viśiṣyate /
daivaṃ hi pitṛkāryasya
pūrvamāpyāyanaṃ smṛtam //3. 203//*

*śrāddhaṃ bhuktvā ya
ućchiṣṭaṃ vṛṣalāya prayaćhati /
sa mūḍho narakam yāti
kālasūtramavāksirāḥ //3. 249//*

*etadvo' bhihitaṃ
sarvaṃ vidhānaṃ pāñćayaḍṇīkam /
dvidātīmukhyavṛttīnām
vidhānaṃ śrūyatāmiti //3. 286//*

13. 4. 3. Četvrta i peta adhyāya.

Četvrta adhyāya (4. 1 – 4. 260) iznosi propise koji se tiću načina života grhasthe, te propise koji vrijede za snātaku, dok se peta adhyāya (5. 1 – 5. 169) može podijeliti na osam potpoglavlja: uvod, zabranjena hrana, meso, tjelesno pročišćenje (stind. *śauća*), pročišćenje predmeta, pročišćenje tijela, zakon koji se tiće žene i zaključna izjava. Slijede neki od primjera iz četvrte i pete adhyāye:

ćaturthamāyuso bhāgamuṣitvādyam

śrāddhamanvāhāryaṃ) za pretke,
(koja) se u tom slučaju treba marljivo izvoditi preporučenim mesom.

Koji su lopovi, van staleža, koji su slabi i koji su nevjernici,
te Manu smatra nesposobnima u prinošenju darova bogovima i duhovima predaka.

Za dvorođene obred za oćeve je odličniji od obreda za bogove, prema predaji, naime obred za bogove je prethodni prinos (krijepljenje; u odnosu na obred za pretke).

Tko pojevši śrāddhu (većeru śrāddha), ponudi ostatke śūdri,
taj glupan naglavce ide u pakao Kālasūtra.

Tako su Vama izrećeni svi propisi koji se tiću pet (velikih) ųrtava,
nek se sada ćuje propis o načinima ųivota glavnih među dvorođenima.

Proųivjevši prvu ćetvrtinu ųivota kod gurua,

*gurau dviḍaḥ /
dviṭiyamāyūšo bhāgaṃ kṛtadāro
gṛhe vaset //4. 1//*

*kusūladhānyako vā syāt
kumbhīdhānyaka eva vā /
tryahaiḥiko vāpi bhavedaśvastanika
eva vā //4. 7//*

*vedoditaṃ svakaṃ karma nityaṃ
kuryādatandritaḥ /
taddhi kurvanyathāśakti
prāpnoti paramāṃ gatiṃ //4. 14//*

*ṛṣiyādñam devayādñam
bhūtayādñam ēa sarvadā /
nṛyādñam pitryādñam ēa
yathāśakti na hāpayet //4. 21//*

*rādāto dhanamanviśchet saṃsīdan
snātakaḥ kśudhā /
yādīyāntevāsinorvāpi na
tvānyata iti sthitiḥ //4. 33//*

*nopagaśchet pramatto' pi
striyamārtavadarśane /
samānaśayane ēaiva na
śayīt tayā saha //4. 40//*

*brāhme muhūrte budhyeta
dharmārthau cānuśintayet /
kāyakleśāṃśca tanmūlān
vedatattvārthameva ēa //4. 92//*

dvorodeni
nek sada drugi dio života živi oženjen u kući.

Nek bude ili domaćin koji ima zalihu žita za tri godine ili zalihu žita za šest dana u loncu, ili nek bude domaćin koji se opskrbio hranom za tri dana ili domaćin koji nema ništa za sutra.

Neumoran neka obavlja vlastite redovite obrede spomenute u Vedi.
Tko to čini prema mogućnostima, doseći će najviše odredište.

Neka nikada, prema mogućnostima, ne zanemari žrtvu ṛṣijima (mudracima), bogovima, bićima, ljudima i precima.

Snātaka koji je mučen glađu neka traži novac od kralja, od žrtvovatelja i učenika, ali ne od drugog, tako to stoji.

Nek se ne približi pa ni uzbuđen, ženi ako opazi da ima mjesečnicu, čak neka ne legne s njom u isti krevet.

Nek se probudi u osvit i nek razmatra dharmu i arthu, i napore ("ukliještenja") tijela koji zbog njih nastaju, te svrhu i istinu Vede.

*ācāryaṃ ěa pravaktāraṃ
pitaraṃ mātaraṃ gurum /
na hiṃsyādbrahmaṇān
gāśća sarvāṃśćaiva tapasvinaḥ //4. 162//*

*pratigrahasamartho' pi
prasaṅgaṃ tatra varḍayet /
pratigraheṇa hyasyāśu
brāhmaṃ teḍaḥ praśāmyati //4. 186//*

*anena viprō vṛttena
vartayanvedaśāstravit /
vyapetakalmaśo nityaṃ
brahmaloke mahīyate //4. 260//*

*śrutvaitānṛśayo dharmān
snātakasya yathoditam /
idamūcūmahātmānam-
analaprabhavaṃ bhṛgum //5. 1//*

*evaṃ yathoktaṃ viprāṇāṃ
svadharmamanutiśṭhatām /
kathaṃ mṛtyuḥ prabhavati
vedeśāstravidām prabho //5. 2//*

*sa tānuvāća dharmātmā
maharśīnmānavo bhṛguḥ /
śrūyatām yena doṣeṇā
mṛtyurviprāṇḍighāṃsati //5. 3//*

*anabhyāsenā vedānāmācārasya
ěa varḍanāt /
ālasyaḍannadośāća*

Neka ne povrijedi ācāryu i pravaktra (vrst učitelja), oca, majku, gurua, ni brahmane, ni krave, ni sve one koji provode prijedor.

Iako je u mogućnosti primiti dar, nek izbjegava prijanjanje, jer zbog primanja darova, brahmanski sjaj (sjaj od vedske riječi) brzo slabi.

Brahman koji zna nauku Vede, koji živi na ovaj način, koji je slobodan od grijeha, uvijek se slavi u svijetu Brahmana.

Čuvši te tako rečene dužnosti snātake, ṛṣiji su rekli ovo uzvišenom Bhṛguu rođenom iz vatre:

"Poštovani, kako smrt ima nadmoć nad brahmanima koji znaju Vede i śāstru i koje slijede vlastitu dharmu, kako je rečeno prije?"

On, pravedan Bhṛgu, sin Manuov, je rekao tim velikim ṛṣijima:

"Poslušajte, zbog koje pogreške smrt želi ubiti brahmane!"

Smrt želi ubiti brahmane zbog neponavljanja Veda i zbog napuštanja ācāre, te zbog lijenosti i pogreške počinjene zbog

mṛtyurviprāñḍighāmsati //5. 4//

*dantadāte' nuḍāte śa kṛtaśūde
śa samsthite /*

*aśuddhā bāndhavāḥ sarve
sūtate śa tathocīyate //5. 58//*

*śudhyedvipro daśāhena
dvādaśāhena bhūmipaḥ /
vaiśyaḥ pañcadaśāhena
śūdro māseṇa śudhyati //5. 83//*

*dakṣiṇe mṛtaṃ śūdraṃ
puradvāreṇa nirharet /
paścimottaraṇa pūrvaistu yathāyogaṃ
dviḍanmanaḥ //5. 92//*

*somāgnyarkānilendrānām
vittāpptyoryamasya śa /
aśṭānām lokapālānām
vapurdhārayate nṛpaḥ //5. 96//
etaḍ' vo bhihitaṃ śaucaṃ
sapiṇḍeṣu dviḍottamāḥ /
asapiṇḍeṣu sarveṣu pretaśuddhiṃ
nibodhata //5. 100//*

*bālayā vā yuvatyā vā
vṛddhayā vāpi yoṣitā /*

jedenja zabranjene hrane.

Kada umre onaj kojemu rastu zubi i koji je rođen kasnije i koji je izvršio obred brijanja glave – svi rođaci su nečisti; tako je kazano i za rođenje.¹³⁸

Brahman nek bude pročišćen s desetim danom, kralj s dvanaestim danom, vaiśya s petnaestim danom, a śūdra se čisti u mjesecu.

Nek odnese mrtvog śūdra kroz južna gradska vrata, no (tijelo) dvorođenog, kako doliči, kroz zapadna, sjeverna ili istočna vrata.¹³⁹

Kralj je utjelovljenje osmorice čuvara svijeta – Some, Agnija, Sūrye, Vāyua, Indre, Kubere i Varuṇe, te Yame.¹⁴⁰

Tako je Vama objavljeno pročišćenje među onima koji imaju istu piṇḍu, o najbolji među dvorođenima, poslušajte o pročišćenju nakon smrti svih onih koji nemaju istu piṇḍu.

Ili djevojčicom ili djevojkom ili starijom ženom – žena ne treba činiti

¹³⁸ Od strofe broj 58 do strofe broj 99 Manu tumači pročišćenje za žive u slučaju smrti u porodici i bližoj okolini i pročišćenje stvari, a o tome čitatelje obavještava u 57. strofi.

¹³⁹ Kroz sjeverna vrata se odnosi tijelo kṣatriye, kroz zapadna vaiśye, a kroz istočna brahmana.

¹⁴⁰ Osam lokapāla, "čuvara svjetova" prvi se puta javlja u Aitareya-upanišadi – kao reinterpetacija ranijih čuvara triju svjetova (Oganj, Vjetar, Sunce) – a nakon toga ih osam spominju tek mlađe upanišadi Rāmottaratāpanīya 5 (32) i Nṛsimhapūrvatāpanīya IV 3. Osam lokapāla predstavljaju bitan element posljevedskog brahmanizma koji među njih svrstava (preživjela) vedska božanstva (Soma – S, Indra – I, Yama – J i Varuṇa – Z) kao čuvere osam razreda bića, ili kao čuvere osam smjerova (i međusmjerova) svijeta (stind. dikpāla): Indra (I), Agni (II), Yama (J), Sūrya (JZ), Varuṇa (Z), Vāyu (SZ), Kubera (S; on je sa sjevera potisnuo vedskog Somu) i Soma ili Candra (SI). (Ježić, 1999, str. 133)

*na svātantryeṇa kartavyaṃ
kiṃcītkāryaṃ gr̥heṣvapi //5. 147//*

slobodno/vlastitom voljom nikakav rad u
kućama.

*bālye piturveṣe tiṣṭhet
pāṇigrāhasya yauvane /
putrāṇāṃ bhartari prete
na bhāḍeta svatantratām //5. 148//*

U djetinjstvu nek ostane pod očevim
nadzorom (voljom), u mladosti pod
suprugovim, kada muž umre pod (nadzorom)
sinova! Neka ne uži samostalnost.

*anena vidhinā nityaṃ
pañca yaḍṅānna hāpayet /
dviṭiyamāyūṣo bhāgaṃ
kṛtadāro gr̥he vaset //5. 169//*

Nek ne zanemari nikada pet žrtvi u skladu s
ovim pravilima,
nek živi vjenčan u kući drugi dio života.

13. 4. 4. Šesta adhyāya.

Šesta adhyāya iznosi podatke koji se tiču *vānaprasthe*, "šumskog pustinjaka" (6. 1 – 6. 32) i *saṃnyāsina*, "onoga koji je sve odbacio" (6. 33 – 6. 85). Kane u djelu "History of Dharmaśāstra" iznosi propise koji se tiču *vānaprasthe* i *saṃnyāsina*. Ističe kako je staro ime za *vānaprasthu* *vaikhānasa*. Manu 6. 21 kaže da šumski pustinjak živi prema zamisli Vaikhānase (stind. *vaikhānasamate*), a Medhātithi napominje da je riječ o šāstri u kojoj su protumačene dužnosti šumskog stanovnika. Kane također u natuknicama iznosi neke karakteristike *vānaprasthe*:

- a) *vānaprastha* odlazi u šumu u pratnji supruge ili sam (tada ostavlja suprugu sinovima) – Manu 6. 3,
- b) šumski stanovnik sa sobom odnosi tri vedska ognja i oganj *gr̥hya*, te druge stvari potrebne za obavljanje žrtve (prije odlaska u šumu obavlja obrede *śrauta* na dan novog mjeseca i na dan punog mjeseca: žrtve *nakṣatrama*, *āgrayaṇa* iṣṭi (prinos prvih plodova), *čāturmāsya* (godišnjodobne žrtve), i žrtve vezane uz uzlaznu i silaznu putanju Sunca *turāyaṇa* i *dākṣāyaṇa*) – Manu 6. 4, 6. 9 – 6. 10,
- c) *vānaprastha* ne konzumira hranu koju je konzumirao kao *gr̥hastha*,
- d) izvodi pet *mahāyaḍṅā* – Manu 6. 5 i 6. 7,
- e) kupa se dva ili tri puta na dan: ujutro, popodne i navečer ili samo ujutro i navečer,
- f) nosi jelenju kožu, pušta kosu i nokte da rastu – Manu 6. 6,

g) recitira Vedu nečujno – Manu 6. 8,

h) živi u miru, suosjećajući sa svim živim bićima, te je pobijedio osjetila – Manu 6. 8.

Osim ovih karakteristika vānaprasthe iznose se još neki propisi koji se tiču prehrane i bolesti (Manu 6. 16 – 6. 32).

Vānaprastha može biti brahman, kšatriya i vaiśya, ali ne i śūdra. Nadalje, dužnosti šumskog pustinjaka i asketa dosta su slične (primjerice, Manu 6. 25 – 6. 29 ističe dužnosti vānaprasthe koje su iste kao i za *parivrāḍaku*, "lutajućeg asketa", Manu 6. 38, 6. 43 i 6. 44). Razlike između šumskog pustinjaka i saṃnyāsina "onoga koji je sve odbacio" jesu sljedeće:

a) vānaprasthu može pratiti supruga, no saṃnyāsina ne može,

b) prvi mora održavati oganj, te izvoditi dnevne i druge žrtve (barem na početku tog životnog razdoblja), no saṃnyāsin ne mora, i tako dalje.

Ono što je osobito bitno za saṃnyāsina je *saṃyama*, "kontrola osjetila". (Kane, 1941, str. 917-929) O zadnjem životnom razdoblju govori se od Bṛhadāraṇyaka-upanišadi – "onaj koji napušta sve svjetovne veze". Manu 6. 33 – 6. 86 iznosi karakteristike saṃnyāsina:

a) prije nego li postane saṃnyāsin, izvodi išṭi Praḍāpatiju – Manu 6. 38,

b) nakon što napusti suprugu, kuću, obitelj i posjed, živi van naselja ispod stabla (osim kada je kišno doba, tada može živjeti u napuštenoj kući) – Manu 6. 41, 6. 43 – 6. 44,

c) sam luta od mjesta do mjesta,

d) živi u celibatu (ne smije biti vezan za osjetila) – Manu 6. 41 i 6. 49,

e) ne smije nikoga ozlijediti i ne smije se ljutiti – Manu 6. 40, 6. 47 – 6. 48),

f) ne smije zapaliti ognje śrauta ni gr̥hya, niti vatru za kuhanje, jer hranu dobiva samo ako prosi – Manu 6. 38 i 6. 43,

g) u naselje može doći samo jednom na dan radi hrane, a noću ne bi trebao ostajati u selu (osim ako je kišno razdoblje) – Manu 6. 43 i 6. 55,

h) može jesti samo onoliko koliko je potrebno, a posjeduje samo što je nužno – Manu 6. 43 i 6. 44,

i) krati nokte, šiša kosu i bradu – Manu 6. 52,

j) bez nestrpljenja čeka smrt i nikoga se ne boji poslije smrti jer nikoga ne ozljeđuje za života – Manu 6. 40 i 6. 45,

k) nosi štap (stind. *daṇḍa*) – Manu 6. 52, recitira Vedu – Manu 6. 83, praktikira *yogu* – Manu 6. 70 – 6. 75, i tako dalje. (Kane, 1941, str. 931-939)

Slijede primjeri iz šeste adhyāye:

evaṃ grhāśrame sthitvā
vidhivat snātako dviḍaḥ /
vane vasettu niyato
yathāvadviditendriyaḥ //6. 1//

grhasthastu yadā paśyedvalī-
palitamātmanaḥ /
apatyasyaiva cāpatyaṃ
tadāraṇyaṃ samāśrayet //6. 2//

saṃtyaḍya grāmyamāhāraṃ
sarvaṃ caiva pariśchadam /
putreṣu bhāryāṃ nikṣīpya
vanaṃ gaśchet sahaiva vā //6. 3//

agnihotraṃ samādāya grhyaṃ
cāgnipariśchadam /
grāmādaranyaṃ niḥsṛtya
nivasennyatendriyaḥ //6. 4//

vaneṣu tu vihr̥tyaivaṃ
tr̥tīyaṃ bhāgamāyuṣaḥ /
caturthamāyuṣo bhāgaṃ
tyaktvā saṅgānparivradet //6. 33//

āśramādāśramaṃ gatvā
hutahomo ḍitendriyaḥ /
bhikṣābalipariśrāntaḥ
pravraḍanpretya vardhate //6. 34//

Proživjevši tako prema pravilu u āśrami
domaćina, dvorođeni snātaka koji je
pobijedio osjetila, nek sabran propisno živi u
šumi.

Kada domaćin vidi sebe naboranog i
sijedog, te dijete djeteta, tada nek se prikloni
životu u šumu.

Napustivši seosku hranu i sve čime se
okružio, ostavivši ženu sinovima, ili zajedno
s njom, nek ide u šumu.

Uzevši sa sobom žrtvu ljevanicu (to jest
žrtveni oganj) i pribor potreban za kućne
obrede uz oganj, napustivši selo nek ode
živjeti u šumu suzdržanih osjetila.

Tako prošavši treći dio života u šumama,
napustivši svjetovne veze, u četvrtom dijelu
života neka luta uokolo (kao asket).

Tko je (tako) lutao (postao saṃnyāsin),
nakon što je išao iz āśrame u āśramu, tko je
prinomio maslo u oganj, pobijedio osjetila,
natrudio se oko prinosa bali i milostinje,
napreduje nakon smrti.

eša dharmo' nuśiṣṭo vo
yatīnām niyatātmanām /
vedasaṃnyāsikānām tu
karmayogaṃ nibodhata //6. 86//

Ovo je Vama objavljena dharna asketa koji su se samosvladali. Poslušajte "spregu čina" brahmana koji su prestali recitirati Vedu.¹⁴¹

daśa lakṣaṇāni dharmasya
ye viprāḥ samadhīyate /
adhītya cānuvartante
te yānti paramām gatim //6. 93//

Oni brahmani koji temeljito prouče deset obilježja dharme i naučivši ih, slijede ih, ti idu k najvišem odredištu.

saṃnyasya sarvakarmāni
karmadoṣānapānudan /
niyato vedamabhyasyan
putraīśvare sukhaṃ vaset //6. 95//

Odbacivši sve poslove, otklanajući mane djelovanja, spregnut (kontroliran), ponavljajući Vedu, neka živi mirno pod sinovom zaštitom.

eša vo' bhīhito dharmo
brāhmaṇasya caturvidhaḥ /
puṇyo' kṣayaphalaḥ pretya
rādṅnām dharmam nibodhata //6. 97//

Ovo je Vama objavljena četverostruka dharna brahmana, čista, kojoj plod ne može propasti nakon smrti. Sada naučite dharmu kraljeva.

13. 4. 5. Dharna kralja, te dužnosti vaiśya i śūdra.

Dharna kralja u Manuovu zakoniku obuhvaća sedmu, osmu i devetu¹⁴² adhyāyu (7. 1 – 9. 325).¹⁴³ Patrick Olivelle u djelu "Manu's Code of Law" ističe kako postoji velika disproporcija između onoga dijela koji se bavi isključivo dharmom kralja i kṣatriye, te onoga dijela o brahmanima koji obuhvaća probleme zajedničke svim staležima. (Olivelle, 2005, str. 13)

¹⁴¹ Strofa broj 86 uvodi pojam "vedasaṃnyāsika", a riječ je o onome koji je prestao recitirati Vedu. Riječ je o onim brahmanima koji, nakon što nauče deset obilježja dharme (postojanost, strpljenje, samokontrola, ne-krađa, čistoća, susprezanje, uvid, znanje, istinoljubivost i ne-ljutnja), slijede ih i idu k najvišem odredištu (Manu 6. 92 i 6. 93). Govindarāḍa i Nārada smatraju da je riječ o onome koji ostaje gr̥hasthom, a Kullūka ubraja vedasaṃnyāsina među askete (Bühler, 1969, str. 214) U svakom slučaju nije riječ o još jednom āśramu.

¹⁴² Deveta adhyāya ima 335 strofa, od kojih se 325 tiče dharme kralja, dok se pravilima djelovanja za vaiśye i śūdre bavi zadnjih deset strofa.

Treći svezak djela "History of Dharmasāstra" Kane posvećuje *rādadharmi*, *vyavahāri* i *ācāri*, a četvrti svezak posvećuje *prayaścitti*.

¹⁴³ Strukturu svih poglavlja Manuova zakonika Olivelle iznosi na početku djela "Manu's Code of Law" (od stranice broj 77 do stranice broj 86).

Dharma kralja (stind. *rāḍadharmā*) tema je rasprava u djelima koja se bave dharmasāstrom od davnina. Tako Āpastambadharmasūtra II. 9. 25. 1 kaže kako su dharme svih staleža objašnjene, no osobito će biti protumačena dharma kralja. Manusmṛti na početku sedme adhyāye napominje kako će protumačiti upravo rāḍadharmu. Śāntiparva 63. 25 Mahābhārata ističe kako se sve dharme sjedinjuju u rāḍadharmi, i tako dalje.

Kane u djelu "History of Dharmasāstra" napominje kako se može reći da je rāḍadharmā najviši cilj svijeta i kako obuhvaća sva pravila koja se tiču ācāre, vyavahāre i prayasācīte. Zanimljivo je, smatra Kane, uočiti nazive koji se pridaju nauci o vladanju. Najčešća riječ za nauku o vladanju je *rāḍasāstra*, te *daṇḍanīti*, no arthasāstra je zapravo sinonim za daṇḍanīti. Osim ovih naziva ističe se i naziv *nītiśāstra* ili *rāḍanītiśāstra*. Kao što je već rečeno, rāḍadharmā je vrlo važan dio dharmasāstre, a za arthasāstru, koja se prvenstveno bavi pravima, privilegijama i odgovornostima vladara, može se reći (s brahmanskoga gledišta) da je dio dharmasāstre. I arthasāstra i dharmasāstra imaju božanski izvor, no djela koja se bave arthasāstrom opisuju u detalje vladavinu neke zemlje (u svim aspektima), dok djela koja se bave dharmasāstrom, bave se samo nekim obilježjima rāḍasāstre. (Kane, 1946, str. 1-9)

Sanskrtska literatura koja se bavi rāḍadharmom vrlo je opsežna. Primjerice tu spadaju Mahābhārata, Rāmāyaṇa, Manusmṛti (od sedme adhyāye do 325. strofe devete adhyāye), Arthasāstra od Kauṭilye (glavno djelo o rāḍadharmi), Agnipurāṇa, Yukti-kalpataru od Bhoḍe, i tako dalje. (Kane, 1946, str. 13)

Struktura dharme kralja može se podijeliti na tri dijela: *prvi dio* (7. 1 – 7. 142) bavi se podrijetlom kralja, kaznom, *organizacijom države*¹⁴⁴, postavljanjem savjetnika, poslanika, svećenika, konstrukcijom utvrde, brakom kralja, vođenjem strane politike, zaštitom građana, ratom i na kraju porezima; *drugi dio* (7. 145 – 7. 225) bavi se jutarnjim (7. 145 – 7. 215), popodnevnim (7. 216 – 7. 222) i večernjim navikama (7. 223 – 7. 225) i na kraju, *treći dio* (8. 1 – 9. 325) bavi se pravnim sustavom i slučajevima koji dovode do parničenja (stind. *vyavahārapada*). (Olivelle, 2005, str. 13)

Manuova organizacija 18 *vyavahārapada* znatno se razlikuje od organizacije vyavahārapade u Arthasāstri, Nāradi i Yāḍṅavalkyi. Tako Arthasāstra nabraja 16 slučajeva koji dovode do parničenja, Nārada 18, a Yāḍṅavalkya 20.¹⁴⁵ Tri dharmasāstre započinju

¹⁴⁴ U drugom poglavlju trećeg sveska djela "History of Dharmasāstra", Kane ističe kako se država (stind. *rāḍya*) sastoji od sedam elemenata: vladar (stind. *svāmin*), ministar (stind. *amātya*), teritorij države i ljudi (stind. *ḍanapada* ili *rāḣṣṭra*), utvrda ili grad (stind. *durga*), bogatstvo (stind. *kośa*), vojska (stind. *daṇḍa*) i saveznici (stind. *mitra*). Tih se sedam nazivaju aṅga ili prakṛti. (Kane, 1946, str. 17)

¹⁴⁵ Olivelle u djelu "Manu's Code of Law", na stranici broj 14, nabraja za svaki pojedini tekst slučajeve koji dovode do parničenja.

nabrajanje slučajeva s *neplaćanjem duga* (stind. *ṛṇādāna*), jer je to bio najčešći slučaj koji je dovodio do parničenja i ulaska u sudnicu (stind. *sabhā*), no, Arthaśāstra raspravu započinje sa *zakonom koji se tiče muža i žene* (stind. *strīpumdharma*) – *vivāhapūrvo vyavahāraḥ* (Arthaśāstra 3. 2. 1). Druga sličnost između lista slučajeva jest to što se *verbalni napad/uvreda* (stind. *vākpāruśya*) i *fizički napad* (stind. *daṇḍapāruśya*) uvijek obrađuju zajedno, te se najčešće nabrajaju blizu *nasilja* (stind. *sāhasa*). (Olivelle, 2005, str. 15)

Manuov zakonik na sljedeći način sistematizira 18 vyavahāra:

- A. individualne i grupne rasprave – prvih deset slučajeva: neplaćanje duga (stind. *ṛṇādāna*), polog (stind. *nikṣepa*), prodaja bez vlasništva (stind. *asvāmivikraya*), partnerstvo (stind. *saṃbhūyasamutthāna*), neplaćanje (stind. *dattasyānapakarma*), nedavanje plaće (stind. *vetanādāna*), prijestup dogovora/ugovora (stind. *saṃvidvyatikrama*), poništenje kupoprodaje (stind. *krayavikrayānuśaya*), borba između gospodara i onoga koji se koristi njegovim sredstvima za proizvodnju (stind. *svāmipālavivāda*) i zakon o sporovima oko granice (stind. *sīmāvivāda*),
- B. krivično pravo – od jedanaestog do petnaestog slučaja: verbalni napad/uvreda (stind. *vākpāruśya*), fizički napad (stind. *daṇḍapāruśya*), pljačka (stind. *steya*), nasilje (stind. *sāhasa*) i seksualni napad na ženu (stind. *strīsaṃgrahaṇa*),
- C. privatno i obiteljsko pravo – šesnaesti i sedamnaesti slučaj: zakon koji se tiče muža i žene (stind. *strīpumdharma*) i podjela nasljedstva (stind. *vibhāga*) i
- D. javni red i mir – osamnaesti slučaj: kockanje i tučnjava (stind. *dyūtasamāhvaya*). (Olivelle, 2005, str. 14 i 15)

Što se tiče dharme vaiśya i śūdra, ona je vrlo kratka, odnosno Manuov zakonik vaiśyama posvećuje svega 8 strofa (9. 326 – 9. 333), a śūdrama samo dvije strofe (9. 334 i 9. 335). No, ipak njihova prava i dužnosti opisuju se i unutar dharme brahmana. Olivelle ističe da Manuov zakonik posvećuje malo strofa vaiśyama i śūdrama iz socio-političkih razloga (na vrhu društvene ljestvice bili su brahmani koji su nastojali dominirati i kodirati društveni život tog razdoblja, osobito nakon prodora drugih religija koje su ugrožavale njihov status – nepoštovanje drugih (staleža) također je upućivalo na moć i važnost brahmana). (Olivelle, 2005, str. 16) Naravno, brahmani su sebe stavljali na vrh ljestvice, a oni su pisali dharmasāstru, ali su u stvarnome životu kšatrije jamačno uglavnom imali veću moć i bogatstvo. Stoga se o njima (osobito o kralju), na primjer, u dharmasāstrama već govori znatno šire nego u dharmasūtrama. Brahmani su se nastojali povezati s moću kralja i kšatriya, a nerijetko i umanjiti ulogu vaiśya i, osobito, śūdra koji ne dijele vedsku baštinu na kojoj se temelji ugled brahmana.

Slijede primjeri iz sedme, osme i devete adhyāye:

a) dharma kralja:

rādadharmānpravakṣyāmi
yathāvṛtto bhavennṛpaḥ /
saṃbhavaśca yathā tasya
siddhaśca paramā yathā //7. 1//

Objavit ću dharme kralja, kakav da po
ponašanju bude kralj, kako se kralj rađa i
kakav je njegov najviši uspjeh.

arāḍake hi loke' smin
sarvato vidrute bhayāt /
rakṣārthamasya sarvasya
rādānamasṛdat prabhuḥ //7. 3//

Kada se ovaj svijet bez kralja posvuda rasprši
od straha, bog stvori¹⁴⁶ kralja radi zaštite
svega ovoga (svijeta)

indrānilayamārkāṇāmagneśca
varuṇasya ca /
candravitteśayoścaiva mātṛā
nirhṛtya śāśvatīḥ // 7. 4//

izlučivši vječne čestice (mjere) Indre, Vāyua,
Yame, Sūrye i Agnija i Varuṇe i Some i
Kubere.¹⁴⁷

taṃ yastu dveṣṭi saṃmohāt
sa vinaśyatyasaṃśayam /
tasya hyāśuvinaśāya rādā
prakurute manaḥ //7. 12//

Tko njega (= kralja) mrzi zbog
zaslijepljenosti, on bez sumnje propada, kralj
se odlučuje na njegovu brzu propast.

tasyārthe sarvabhūtānām
goptāraṃ dharmamātmaḍam /
brahmateḍomayam
daṇḍamasṛdatpūrvamīśvaraḥ //7. 14//

Radi njega (= kralja), Gospod je prvo stvorio
Kaznu (Batinu), svojega sina Dharmu, čuvara
svih bića, koji se sastoji od brahmanske slave.

taṃ deśakālau śaktiṃ ca
vidyām cāvekṣya tattvataḥ /
yathārthataḥ saṃpraṇayen-
nareṣvanyāyavartiṣu //7. 16//

Razmotrivši uistinu vrijeme i mjesto i moć i
znanje, neka ju (= kaznu) primjeni kako ima
smisla na ljude koji se ponašaju protivno
zakonu.

¹⁴⁶ "Asṛdat" – imperfekt, 3. lice jednine P.

¹⁴⁷ Kralj je stvoren iz velikih božanstava, čuvara smjerova, i zato svojom snagom nadilazi i obuhvaća sva živa bića ili podanike (Manu 7. 5). Manu 5. 96 iznosi podatke o čuvarima smjerova.

sa rādā purušo daṇḍaḥ
sa netā śāsītā ca saḥ /
caturṇāmāśramāṇām ca
dharmasya pratibhūḥ smrtaḥ //7. 17//

Kazna je muškarac i kralj, vladar i vođa, ona je upamćena (u predaji) kao jamstvo (zalog) dharمة četiriju životnih razdoblja.

yadi na praṇayedrādā daṇḍam
daṇḍyeśvatandritaḥ /
śūle matsyānivāpakṣyan
durbalānbalavattarāḥ //7. 20//

Ako kralj ne bi neumorno primjenjivao kaznu nad onima koji je zaslužuju, jači bi pekli slabije kao ribe na ražnju.¹⁴⁸

svarāstre nyāyavṛttiḥ syād
bhṛśadaṇḍāśca śatruṣu /
suhṛtsvaḍihmaḥ snigdheṣu
brāhmaṇeṣu kṣamānvitaḥ //7. 32//

Neka on (= kralj) bude takav da se ponaša po zakonu u svojoj zemlji, i takav da silno kažnjava neprijatelje, i takav da je pošten prema privrženim prijateljima i blag prema brahmanima.¹⁴⁹

tena yadyatsabhṛtyena kartavyam
rakṣatā praḍāḥ /
tatadvo' haṁ pravakṣyāmi
yathāvanupūrvaśaḥ //7. 36//

Što god treba biti učinjeno od njega koji štiti ljude i (njegova) zamjenika, to ću ja objaviti prikladno, redom.¹⁵⁰

vṛddhāṁśca nityam seveta
viprānvedavidāḥ śuḥtīn /
vṛddhasevī hi satatam
rakṣobhirapi pūḍyate //7. 38//

Neka štuje stalno starije brahmane, znalce u Vedama, čiste, jer koji stalno štuje starije, štovan je čak i od Rakšasa.¹⁵¹

daśa kāmasamutthāni tathāśṭau

Neka se napreže otklanjati poroke koji imaju

¹⁴⁸ Manu 7. 21 nadalje ističe kako bi lošiji zauzeli mjesto boljih (dosl. izvrgnulo bi se gore i dolje, to jest naglavce), a Manu 7. 22 kaže kako je sav svijet podvrgnut kazni jer je čovjeka koji ima vrline, koji je bez mane, teško pronaći. Nadalje, Manu 7. 26 ističe da je primjenitelj kazne kralj koji govori istinu i poznaje dharmu, arthu i kāmū (stind. *trivarga*). Kralj se mora držati obećanja i slijediti ono što je po predaji, mora imati pomoćnike i mora sam biti mudar (Manu 7. 31).

¹⁴⁹ Manu 7. 33 ističe da onaj kralj koji se tako ponaša, ako i živi siromašno, širi se po svijetu poput kapi ulja na vodi, a onaj koji se ne ponaša tako skuplja se u svijetu poput kapi maslaca na vodi – Manu 7. 34.

¹⁵⁰ Strofa broj 36 obaviještava čitatelje o novoj temi koja slijedi, a to je tema o kralju i njegovim dužnostima pred podanicima (stara tema je bila općenito dharma kraljeva).

¹⁵¹ Sljedeća, 39. strofa tumači da kralj mora biti skroman (stind. *vinaya*), jer takav kralj nikada ne propada. Također mora obuzdati osjetila, jer takav kralj može činiti da njegovi podanici budu pod njegovim nadzorom (voljom) (Manu 7. 44).

krodhadāni ča /
vyasanāni durantāni
prayatnena vivardayet //7. 45//

kraj u jadu, deset poroka koji proizlaze iz
žudnje, te osam poroka koji se rađaju iz
bijesa.¹⁵²

kāmađešu prasakto hi
vyasanešu mahīpatiḥ /
viyuḍyate' rthadharmābhyāṃ
krodhađešvātmanaiva tu //7. 46//

Naime, gospodar zemlje (= kralj) obuzet
porocima proizašlima iz žudnje, biva lišen
bogatstva (= arthe) i dharma, a proizašlima iz
bijesa, biva lišen života.

maulāñchāstravidaḥ śūrāṃllabdha-
lakṣān kulodgatān /
saćivānsapta čāṣṭau vā
prakurvīta parīkṣītān //7. 54//

Neka izabere sedam ili osam ministara iz te
zemlje (= domaćih), znalce śāstra, junake
dokazane, plemiće (= dobra roda) i
provjerene.

nityaṃ tasminsamāśvastaha
sarvakāryāni nikṣipet /
tena sārđhaṃ viniścitya
tataḥ karma samārabhet //7. 59//

Uvijek neka povjeri pun pouzdanja njemu sve
poslove, zajedno ih s njim raspravivši, tada
neka započne poslove.¹⁵³

nirvartetāsyā yāvadbhiriti-
kartavyatā nṛbhiḥ /
tāvato' tandritāndakṣān
prakurvīta vićakṣaṇān //7. 61//

Od koliko ljudi bi se obavilo ono što on
(kralj) treba tako učiniti, toliko neka kralj
postavi neumornih, sposobnih, iskusnih.¹⁵⁴

anuraktaḥ śućirdakṣaḥ
smṛtimāndeśakālavit /
vapuśmānvītabhīrvāgmī

Preporuča se da je poslanik kralja odan,
iskren, sposoban, dobra pamćenja, koji zna
mjesto i vrijeme, lijep, koji je neustrašiv,

¹⁵² Manu 7. 47 nabraja poroke koji su proizašli iz žudnje: lov, kockanje, spavanje po danu, ogovaranje, žene, opijenost, trostruka simfonija (pjesma, ples i instrumentalna glazba) i uzaludno putovanje poradi užitka. Manu 7. 48 nabraja osam poroka koji su proizašli iz bijesa: vrijeđanje, naglost, mržnja, zavidnost, nezadovoljstvo, otimanje imovine, grubost u govoru i grubost u kazni. Manu 7. 49 napominje da su oba skupa poroka (deseterostruki i osmerostruki) proizašli iz pohlepe.

¹⁵³ U prethodnoj, 58. strofi Manu napominje da je najvažniji njegov pomoćnik, odnosno prvi savjetnik/ministar (stind. *saćiva*), mudri brahman.

¹⁵⁴ Od strofe broj 60 do strofe broj 62 Manu govori o dužnosnicima, ministrima (stind. *amātya*) koji obavljaju poslove za kralja: oni koji se bave novčanim poslovanjem, rudarskim poslovima, bojažljivi obavljaju poslove unutar utvrde, i tako dalje - Manu 7. 62.

dūto rādñah praśasyate //7. 64//

riječit.¹⁵⁵

ḍāṅgalaṃ sasyasaṃpannam-
āryaprāyamanāvilam /
ramyamānatasāmantaṃ
svāḍivyaṃ deśamāvaset //7. 69//

Neka naseli zemlju (= na kojoj raste drveće i biljke = stind. *ḍāṅgala*) plodnu, na kojoj uspijeva žito, koje je većina arijska, čistu (= bez močvara), ugodnu, koje su vazali (susjedi) poslušni i u kojoj je život lak.

dhanvadurgaṃ mahīdurgam-
abdurgaṃ vārکشameva ça /
nrđurgaṃ giridurgaṃ ça
samāśritya vasetpuram //7. 70//

Neka nastani grad (= utvrdu) pouzdajući se u to da bude teško pristupan (utvrđen) pustinjom, zemljom, vodom, čak i drvećem, junacima i gorama.

tadadhyāsyodvahedbhāryāṃ
savarṇāṃ lakṣaṇāṅvitām /
kule mahati saṃbhūtām hrđyāṃ
rūpaguṇāṅvitām //7. 77//

Nastanivši se tamo, neka oženi ženu iz istoga staleža, koja posjeduje oznake (na svom tijelu), rođenu u izvrsnoj obitelji, koja je dražesna, koja posjeduje ljepotu i vrline.

samottamādhamai rādā tvāhūtaḥ
pālayan praḍāḥ /
na nivarteta saṃgrāmāt
kṣātraṃ dharmamanusmaran //7. 87//

No, kralj koji štiti ljude (podanike, bića), izazvan od jednakih, jačih ili slabijih, neka se ne povuče iz bitke, prisjećajući se dužnosti/dharme kṣatriya.

alabdham çaiva lipset labdham
rakṣet prayatnataḥ /
rakṣitaṃ vardhayeccaiva
vrddham pātreṣu nikṣipet //7. 99//

Nek teži zauzeti ono što nije uzeto i marljivo čuva ono što je uzeto, nek umnoži sačuvano i nek podijeli umnoženo među ministre (ili: dostojne ljude).¹⁵⁶

rāṣṭrasya saṃgrahe nityaṃ
vidhānamidamācaret /
susamgrhītarāṣṭro hi
pārthivaḥ sukhamedhate //7. 113//

U vladanju kraljevstvom neka uvijek provodi ovo pravilo, jer kralj koji dobro vlada svojom zemljom, s lakoćom napreduje.

¹⁵⁵ Manu 7. 65 napominje da kazna ovisi o ministru (stind. *amātya*), čudoredna radnja se temelji na kazni, riznica i kraljevstvo ovisi o kralju (stind. *nrpati*), a razvrgnuće i savez ovisi o poslaniku (stind. *dūta*).

¹⁵⁶ Manu 7. 100 tumači da je riječ o četiri načina na koja se može očuvati svrha ili cilj čovjeka.

yathālpālpamadantyādyam
vāryokovatsaṣaṭpadāḥ /
tathālpālpō grahītavyo
rāṣṭrādrāḍṅābdikāḥ karaḥ //7. 129//

evaṃ sarvaṃ vidhāyedamiti-
kartavyamātmanaḥ /
yuktaścaivāpramattaśca
parirakṣedimāḥ praḍāḥ //7. 142//

evaṃ sarvamideḥ rādā saha
saṃmantrya mantribhiḥ /
vyāyamyāplutya madhyāhne
bhoktumantaḥpuram vraḍet //7. 216//

gatvā kakṣāntaram tvanyat
samanuḍṅāpya taṃ ḍanam /
praviṣedbhodaṅārtham ca
strīvrto' ntaḥpuram punaḥ //7. 224//

vyavahārāṅdidṛkṣustu
brāhmanaiḥ saha pārthivaḥ /
mantraḍṅairmantribhiścaiva
vinītaḥ praviṣetsabhām //8. 1//

pratyahaṃ deśadrṣṭaiśca śāstradrṣṭaiś-
ca hetubhiḥ /
aṣṭādaśasu mārgēṣu nibaddhāni
pṛthakpṛthak //8. 3//

teṣāmādyamṛṅādānam
nikṣepo' svāmivikrayaḥ /

Kao što pijavice, telad ili pčele jedu hranu malo po malo, tako i godišnji porez iz kraljevstva treba biti sakupljen od kralja malo po malo.

Tako rasporedivši sve ovo što sam mora izvršiti, spregnut i neopijen (triježno) neka čuva ova bića (podanike).

Posavjetovavši se tako o svemu ovome s ministrima, povjezbavši, opravši se, kralj neka ode u podne u svoje unutrašnje odaje kako bi jeo.

Otišavši u drugu tajnu prostoriju, otpravivši te ljude, nek uđe u unutrašnje odaje okružen ženama kako bi opet jeo.

Kralj koji želi ispitati sudske parnice/procese, neka uđe dostojanstveno u sudnicu zajedno s brahmanima i savjetnicima koji znaju propise (mantru).

Svakodnevno (sudski procesi/slučajeji; *kārya*)) ovise pojedinačno o (nekome od) osamnaest putova (vrsta parničenja), sukladno s obrazloženjima viđenim u šāstri i viđenim u zemlji.

Među njima prvi je neplaćanje duga, polog , prodaja bez vlasništva, partnerstvo,

sambhūya ca samutthānam
dattasyānapakarma ca //8. 4//

neplaćanje (nedavanje) onoga što je dato,

vetanasyaiva cādānam
samvidaśca vyatikramah /
krayavikrayānuśayo vivādah
svāmipālayoh //8. 5//

nedavanje plaće, prijestup ugovora,
poništenje kupoprodaje, borba između
gospodara (vladara) i onoga koji se koristi
gospodarevim sredstvima (na primjer,
pastira),

sīmāvivādadharmāśca
pāruṣye daṇḍavācīke /
steyam ca sāhasam caiva
strīsamgrahaṇameva ca //8. 6//

zakon o sporovima oko međa, fizička i
verbalna uvreda/napad (= nema ozbiljnih
posljedica), pljačka, nasilje (= ozbiljan fizički
napad), seksualni napad na ženu,

strīpumdgarma vibhāgaśca
dyūtamāhvaya eva ca /
padānyaśtādaśaitāni
vyavahārasthitāviha //8. 7//

zakon o mužu i ženi, podjela nasljedstva, i
kockanje i klađenje. To je ovdje 18 putova u
postupku parničenja.

eṣo' khilah karmavidhirukto
rādñah sanātanaḥ /
imam karmavidhiṃ vidyāt
kramaśo vaiśyaśūdryoh //9. 325//

Tako je u potpunosti izrečeno vječno pravilo
za djelovanja kralja. Neka redom spozna ovo
pravilo za djelovanje vaiśya i śūdra.

b) dužnosti vaiśya i śūdra:

vaiśyastu kṛtasamskārah
kṛtvā dāraparigraham /
vārttāyām nityayuktaḥ syāt
paśūnām caiva rakṣaṇe //9. 326//

Vaiśya koji je primio sakramente i obavio
obred vjenčanja, nek uvijek bude usredotočen
na posao i čuvanje stoke.

praḍāpatirhi vaiśyāya sṛṣṭvā
paridade paśūn /
brāhmaṇāya éa rādñe
éa sarvāḥ paridade praḍāḥ //9. 327//

Praḍāpati¹⁵⁷ je, naime, stvorivši ih, predao
vaiśyi životinje, a sve ljude brahmanu i
kralju.

na éa vaiśyasya kāmaḥ syāna
rakṣeyaṃ paśūniti /
vaiśye éećchati nānyena
rakṣitavyāḥ kathamaṇāna //9. 328//

Neka ne bude vaiśyina želja: "Neka ne
nadgledam životinje" – ako (to) vaiśya i želi,
nikako ih (životinje) ne treba nadgledati drugi
(neki stalež).

maṇimuktāpravālānāṃ lohānāṃ
tāntavasya éa /
gandhānāṃ éa rasānāṃ éa
vidyādarghabalābalaṃ //9. 329//

(Vaiśya) Neka zna prikladnu cijenu dragulja,
bisera i koralja, crvenih metala i istkane
odjeće, mirisa i začina.

bhr̥tyānāṃ éa bhr̥tiṃ vidyād
bhāśāśca vividhā nṛṇāṃ /
dravyāṇāṃ sthānayogāṃśca
krayavikrayameva éa //9 332//

(Vaiśya) Neka zna zaradu sluga i različite
jezike ljudi, i načine pohranjivanja robe, kao i
kupnju i prodaju.¹⁵⁸

viprāṇāṃ vedaviduṣāṃ
gr̥hasthānāṃ yaśasvināṃ /
śuśrūṣaiiva tu śūdrasya
dharmo naiḥśreyasaḥ paraḥ //9. 334//

No, za šūdru je pokornost prema brahmanima
koji znaju Vede i slavnima domaćinima,
najviši zakon koji vodi najvećemu dobru.

śuśrutkṛṣṭaśuśrūšurmṛdu-
vāganahaṃkṛtaḥ /
brāhmaṇāpāśrayo nityam-
ucéhritiṃ ḍātito' śnute //9. 335//

(Šūdra) koji je čist, poslušan najvišima
(brahmanima), blag u govoru, oslobođen
samoljublja, koji uvijek traži utočište u
brahmanu, taj doseže višu ḍāti (= kastu).

ešo' nāpadi varṇānāmuktaḥ

Tako je izrečeno izvrsno pravilo djelovanja

¹⁵⁷ U brāhmaṇama (djela koja tumače obrednu upotrebu saṃhitā) najviši je među bogovima Praḍāpati. Samo mu ime znači "gospodar stvorenja" ili "gospodar poroda". Praḍāpati je otac svih stvorenja, ali je ujedno i žrtva, yaḍña. On se još naziva i Puruša, "Čovjek" i Ka, "Tko?". (Ježić, 1987, str. 29, 127 i 135) Više o Praḍāpatiju vidjeti djela Mislava Ježića "Ṛgvedski himni" i "Ṛgvedske upanišadi".

¹⁵⁸ Vaiśye su, dakle, stočari i ratari, obrtnici i trgovci.

karmavidhiḥ śubhaḥ /
āpadyapi hi yasteśāṃ
kramaśastaṃ nibodhata //9. 336//

za staleže u vrijeme kada nema nevolje
(*āpad*, f. nevolja). Poslušajte redom iznešeno
ovo (= pravilo djelovanja) za njih u vrijeme
kada ima nevolje.¹⁵⁹

13. 4. 6. Āpadi karmavidhiḥ.

Deseta adhyāya (10. 1 – 10. 131) obuhvaća temu o pravilu djelovanja u vrijeme kada ima nevolje (stind. *āpadi karmavidhiḥ*) i započinje s podužim diskursom o *miješanim varṇama*¹⁶⁰ (10. 1 – 10. 73). Smatra se da taj dio desete adhyāye nema mnogo poveznica s *āpadi karmavidhiḥ*, te da je riječ o kasnijim interpolacijama, no Olivelle je uvjeren da je odsječak o miješanim staležima dio izvornika. Olivelle također smatra da vrijeme kada ima nevolje nije samo privremena pojava, već stanje koje upućuje na dekadentnost tadašnjeg društva, a taj dugotrajan period nevolje signaliziran je miješanim staležima i iz tog razloga Manu stavlja ovaj odsječak na početak desete adhyāye. Drugi pak razlog je ishodišni zahtjev ršija:

bhagavan sarvavarṇānāṃ
yathāvad anupūrvaśaḥ /
antaraprabhavānāṃ śa
dharmān no vaktum arhasi //1. 2//

Poštovani (= Manu), objavi nama točno i po
redu dharme svih staleža i dharme onih
rođenih između njih (= miješanih staleža).

Autor Manuova zakonika koji je sistematičan i metodičan, prema Olivellu, sigurno nije imao namjeru zanemariti nešto što je na početku djela i najavio (samo se deseta adhyāya bavi miješanim staležima). Nadalje, Manuov zakonik se oslanjao na Gautamadharmasūtru koja također jedan odsječak posvećuje miješanim staležima, (Olivelle, 2005, str. 58) što opet upućuje na to da nije riječ o umetnutom odsječku.

Nakon strofa koje se bave miješanim staležima, Manu unutar desete adhyāye upućuje na djelatnosti četiriju staleža (10. 74 – 10. 80), te djelatnosti brahmana (10. 81 – 10. 94),

¹⁵⁹ Polazeći od strukture Manuova zakonika, treća tema (stind. *śāturvarṇasya dharmāḥ*) dijeli se na temu o pravilu ili propisima dharme i o pravilu o okajanju, a pravilo o propisima dharme dijeli se na pravilo o djelovanju kada nema nevolje (stind. *anāpadi karmavidhiḥ*) – 2. 26 – 9. 336 i na pravilo o djelovanju kada ima nevolje (stind. *āpadi karmavidhiḥ*) – 10. 1 do 10. 129. Do sada su obrađene adhyāye koje obuhvaćaju temu *anāpadi karmavidhiḥ*.

¹⁶⁰ Termin koji se odnosi na miješane staleže, a koji je jedinstven Manuovu zakoniku je *bāhya*, "izvan(kastinski)", "outcaste" (< bahis, ind. izvan, van). Termin *bāhya* se javlja u desetoj adhyāyi i to u 28., 29., 30., 31., 39. i 62. strofi.

kšatriya (10. 95 – 10. 97), vaiśya (10. 98) i śūdra (10. 99 – 10. 100) u vrijeme kada ima nevolje.¹⁶¹ 130. strofa predstavlja zaključak desete adhyāye, a 131. strofa nagovještava buduću temu, temu o prāyaścitti. Slijede primjeri iz desetog poglavlja:

brāhmaṇaḥ kṣatriyo vaiśyas-
trayo varṇā dviḍātayaḥ /
čaturtha ekaḍātistu śūdro
nāsti tu pañcamāḥ //10. 4//

Tri staleža, brahmani, kšatriye i vaiśye, su dvorođeni, četvrti (stalež), śūdre, je jednorodođeni; nema petog (staleža).

saṃkīrṇayonayo ye
tu pratilomānulomaḍāḥ /
anyonyavyatiśaktāśca
tānpravakṣyāmyaśeśataḥ //10. 25//

Objavit ću u potpunosti (koji su) ti (= ljudi) koji su miješana podrijetla, rođeni protivno redu i po redu i koji su uzajamno povezani.

sadyaḥ patati māṃsena
lākṣayā lavaṇena ča /
tryahena śūdro bhavati
brāhmaṇaḥ kṣīravikrayāt //10. 92//

Brahman u roku tri dana postaje śūdra zbog prodaje mlijeka; a zbog prodaje mesa, soli i laka odmah pada (= van staleža).

itareśāṃ tu paṇyānām
vikrayādiha kāmataḥ /
brāhmaṇaḥ saptarātrena
vaiśyabhāvaṃ nigaćčhati //10. 93//

No, zbog svojevoljnog prodavanja druge robe na ovome svijetu, brahman se u roku od tjedan dana srozava na položaj vaiśye.

ḍīvedetena rāḍanyaḥ
sarveṇāpyanayaṃ gataḥ /
na tveva ḍyāyasīm
vṛttimabhimanyeta karhićit //10. 95//

Kralj (= kšatriya) zapao u nevolju (stind. *anaya*), neka živi od svega toga, no neka nikada ne teži načinu života boljih (=brahmana).

varaṃ svadharmo viguṇo
na pārakyaḥ svanuṣṭhitaḥ /
paradharmeṇa ḍīvanhi

Bolja je nesavršena vlastita dharma, nego tuđa dobro izvršena, jer koji živi po tuđoj dharmi, odmah pada iz kaste.

¹⁶¹ Termin *āpad karmavidhiḥ* ističe stanje u kojem se ne primijenuju uobičajena pravila. (Doniger & Smtih, 1991, str. liii)

sadyaḥ patati dātitaḥ //10. 97//

vaiśyo' dīvansvadharmeṇa
śūdravṛtṭyāpi vartayet /
anācarannakāryāṇi
nivarteta ca śaktimān //10. 98//

Vaiśya koji ne živi po vlastitoj dharmi, neka živi śūdrinim načinom života, ne postupajući onako kako se ne smije činiti, ali kada bude mogao, neka prestane.

aśaknuvaṃstu śusrūṣāṃ
śūdraḥ kartuṃ dvidānmanām /
putradārātyayaṃ prāpto
dīvetkārūkakarmabhiḥ //10. 99//

No, śūdra koji ne može poslušno služiti dvorođenima, koji je došao do umiranja djece i žene, neka živi poslovima obrtnika.

ete caturṇāṃ varṇānāmāpad-
dharmāḥ prakīrtitaḥ /
yānsamyaganutiṣṭhanto
vraḍanti paramāṃ gatim //10. 130//

Objavljene su te dharme u vrijeme nevolje četiriju staleža, ako njih izvode propisno/kako treba, (ipak) dosežu najviše odredište.

eśa dharmavidhiḥ kṛtsnaścātur-
varṇasya kīrtitaḥ /
ataḥ paraṃ pravakṣyāmi
prāyaścittavidhiṃ śubham //10. 131//

Tako je čitavo pravilo dharme četiriju staleža objavljeno. Od sada ću nadalje objavljivati izvrsno pravilo okajanja.

13. 4. 7. Prāyaścitta.

Metodološki pristup prikazan u dijelu o brahmanima i kraljevima, evidentan je i u jedanaestoj adhyāyi koja se bavi temom grijeha (stind. *pātaka*) i temom okajnih postupaka (stind. *prāyaścitta*). (Olivelle, 2005, str. 16) U četvrtom svesku djela "History od Dharmasāstra" Kane obrađuje temu grijeha i temu okajnih postupaka, njihovu etimologiju, podrijetlo, značenje i posljedice, uz klasifikaciju i detaljno tumačenje *pātaka* i *prāyaścitta*. Navodi da su u vedskoj literaturi postojala dva oblika riječi *prāyaścitta*, *prāyaścitti* (= stariji oblik) i *prāyaścitta*, bez razlika u značenju. Tako se primjerice u *Taittirīyasamḥiti* 3. 12. 1 riječ *prāyaścitta* koristila u značenju "okajanje grijeha". (Kane, 1973, str. 57) Jolly u djelu "Hindu Law and Custom" ističe kako je teorija okajanja stara koliko i lista grijeha, te da je jedno od najstarijih djela koje se bavi okajnim postupcima *Sāmavidhānabrāhmaṇa*. (Jolly, 1928, str. 255) *Sāmavidhānabrāhmaṇa* je djelo koje je uvršteno kao *brāhmaṇa* Sāmavede, no

po svojoj naravi je sūtra. (Katičić, 1973, str. 100) Što se tiče etimologije, komentatori i autori opsežnih djela riječ *prāyaścitta* izvode od *prāya*, u značenju "tapas" i *ćitta*, u značenju "čvrstog uvjerenja". Sama provedba *prāyaścitte* ovisi o vremenu, mjestu, starosti prekršitelja, i tako dalje. (Kane, 1973, str. 59 i 79)

11. poglavlje sadrži 266 strofa, no navedenim temama Manu se počinje baviti tek u 44. strofi (Olivelle, 2005, str. 59):

akurvan vihitam karma
ninditam éa samāćaran /
prasađamś ćendriyārthešu
prāyaścittīyate naraḥ //11. 44//

Ne čineći dodijeljeno mu djelovanje, i
postupajući sramotno, prianjajući uz
predmete osjetila, čovjek se mora okajati.

Prije rasprave o grijehu i okajanju, Manu se u prve 43. strofe bavi nizom tema koje nisu vezane uz temu o okajanju, kao što nisu povezane ni međusobno. Radi se o temama koje su prema Olivellu dodatak kasnijih redaktora, odnosno takvima koje nisu originalan dio Manuova zakonika. Tako se prvih 26 strofa bavi temom darivanja i prosjačenja, potom od 27. do 30. strofe 11. adhyāye Manu se bavi vremenom u kojem ima nevolje, od 31. do 35. strofe obrađuje moći brahmana, a od 36. do 43. obrađuje temu žrtve. (Olivelle, 2005, str. 59)

U 54. strofi 11. poglavlja ističe se važnost okajanja – *prāyaścitta* se uvijek treba provoditi radi pročišćenja, a oni koji se ne pridržavaju tog propisa rađaju se (opet) sa sramotnim oznakama.

Od 55. do 71. strofe Manu iznosi kategorije grijeha:

- 1) *mahāpātaka* (11. 55 – 11. 59): radi se o strašnim grijesima koji dovode do izbacivanja iz kaste: ubojstvo brahmana, uživanje sūre, krađa, spolni odnos s guruovom ženom, te povezivanje s nekim tko je počinio jedan od ovih grijeha;
- 2) *upapātaka* (11. 60 – 11. 67): riječ o je podužoj listi sekundarnih grijeha koji za posljednicu također imaju izbacivanje iz kaste: namjerno napuštanje roditelja, sina, žene ili ognja, potom zaboravljanje Vede, življenje životom vrātye i tako dalje;
- 3) *daljnje kategorije grijeha* (11. 68 – 11. 71):
 - a) *dātibhraṃśakara* (11. 68): ozljeđivanje brahmana, varanje i tako dalje dovode također do izbacivanja iz kaste;
 - b) *saṃkīrṇakara* (11. 69): ubijanje magarca, konja, deve i drugih životinja dovodi do spuštanja na razinu miješanog staleža;
 - c) *apātrīkarāṇa* (11. 70): primanje darova od osoba na kojima nije da daju, služenje śūdri i tako dalje;

d) *malāvaha* (11. 71): ubijanje insekata, ptica, krađa voća, cvijeća i tako dalje čini pojedinca nečistim. (Olivelle, 2005, str. 16)

Klasifikaciju grijeha završava prijelaznom strofom:

etānyenāmsi sarvāṇi
yathoktāni prthakprthak /
yairyairvratairapohyante
tāni samyaṅ nibodhata //11. 72//

Kojim se zavjetima (postupcima) pojedinačno otklanjaju svi ti grijesi kako su pojedinačno nabrojani, to valjano poslušajte (pazite)!

Nakon rasprave o grijehu Manu raspravlja o postupku okajanja za svaku od navedenih kategorija grijeha. Kane u petom poglavlju četvrtog sveska djela "History of Dharmaśāstra" iznosi listu imena svih okajnih postupaka – primjerice Manu 11. 260 navodi recitiranje himna Aghamaršana iz Ṛgvede X 190: 1 – 3 koji se recitira triput na dan i ističe kao okajni postupak za sve vrste grijeha (Kane, 1973, str. 130):

tryahaṃ tūpavasedyuktastrirahno'
bhyupayannapaḥ /
mućyate pātakaiḥ sarvairdaptvā
triraghamaršanaṃ //11. 260//

No tri dana neka posti sabran, tri puta na dan ulazeći u vodu (kupajući se), tiho kazujući tri puta aghamaršanaṃ – oslobađa se svih grijeha.

Nadalje, prema okajnom postupku koji se naziva *aśvamedhāvabhṛthasnāna*, grješnik se kupu u moru ili svetoj rijeci na kraju žrtve aśvamedhe. Prema Kullūki i njegovu komentaru na 92. strofu 11. adhyāye Manuova zakonika, čak i brahman može sudjelovati u obrednom kupanju na kraju aśvamedhe i na taj način postati slobodan od grijeha koji je počinio, odnosno od nehotičnoga ubojstva drugog brahmana. Manu 11. 216 govori o okajnom postupku koji se naziva *parāka* – počinitelj ne uzima hranu dvanaest dana i istovremeno kontrolira svoja osjetila, te na taj način postaje oslobođen od grijeha. (Kane, 1973, str. 131 i 142)

yatātmano' pramattasya
dvādaśāhamabhoḍanam /
parāko nāma kṛćchro' yaṃ
sarvapāpāpanodanaḥ //11. 216//

Ne uzimanje hrane od dvanaest dana u onoga koji je sebe svladao i trijeznoga – ova *kṛćchra*¹⁶² koja se naziva *parāka* otklanja sve grijeha.

¹⁶² *Kṛćchra* je općeniti naziv za nekoliko okajnih postupaka, a sastoji se u ne jedenju hrane. Sama riječ *kṛćchra* označava bol, patnju, zlo, i tako dalje.

Osim naziva okajnih postupaka, Kane u šestom poglavlju četvrtog sveska djela "History of Dharmasāstra" navodi posljedice koje se javljaju zbog neprovođenja *prāyaścīte*. Tako djela smṛti, purāṇe i zbornici navode kako grješnik koji nije proveo okajni postupak dugo i strašno pati – o tome svjedoči i Manu 11. 53 (Kane, 1973, str. 153):

evam karmāvaśeṣeṇa
dāyante sadvigarhitāḥ /
dādamūkāndhabadhirā
vikṛtākṛtayastathā //11. 53//

Tako se zbog ostatka od (prošlih) djela rađaju oni koji su prezirani od dobrih bića – glupi, nijemi, slijepi, gluhi, kao i izobličena lika.

Viṣṇudharmasūtra 45. 1 pak ističe da se grješnici koji nakon što su prošli strahote pakla (stind. *naraka*) i živjeli u tijelima niže stupnjevanih/nizih živih bića (životinja), rađaju kao ljudi s određenim oznakama, odnosno s oznakama koje upućuju na grijehe iz prošlih života. Stoga, oni koji nisu putem okajnih postupaka ili kazna koje propisuje država, pročišćeni, idu u pakao. Time se zadire u četvrti dio strukture Manuova zakonika, to jest u temu o karmanu, *saṃsāri* i *mokṣi*, temu koja je dio posljednje, *dvanaeste adhyāye*¹⁶³ Manuova zakonika.¹⁶⁴

¹⁶³ Dvanaesto poglavlje (četvrta struktura) Manuova zakonika ne govori o temi rada, te ga stoga neću uljučiti u rad.

¹⁶⁴ Kane tako u šestom poglavlju četvrtog sveska djela "History of Dharmasāstra" govori o ideji pakla (stind. *naraka*) i ideji neba (stind. *svarga*).

ZAKLJUČAK

Polazeći od pretpostavke da je Mānavadharmasāstra nastala u prva dva stoljeća nove ere, može se spekulirati o društvenom i političkom okruženju autora, te o onome što je motiviralo autora na sastavljanje Manuova zakonika. U djelu "Manu's Code of Law" Patrick Olivelle ističe tri društveno-politička elementa koja su osigurala podlogu za stvaranje Manusmṛti. U prvom redu Olivelle ističe povijesnu realnost, odnosno činjenicu da je prije nastanka Manuova zakonika, od četvrtog do drugog stoljeća prije nove ere vladala dinastija Maurya (točnije od 322. do 185. godine prije nove ere), te da je njihov najznačajniji vladar, Aśoka (vladao je od ca. 273. do 237. (ili 231.) godine prije nove ere), osnovao "kraljevstvo *dharma*" (pravde, buddhističkoga učenja) koje je podrazumijevalo toleranciju među vjerama, mir i vegetarijanstvo (zabranjene su životinjske žrtve), te načelo nenasilja (stind. *ahiṃsā*). Njegova reforma time je dovela do gubitka središnjega položaja svećeničkoga staleža i do prekida veze između političke moći (kšatra, n.) i (brahmanističkoga) vjerskoga utemeljenja (brahman, n). Osim toga, i dinastija Maurya i dinastija Nanda (dinastija koja je vladala prije Maurya) smatrane su po podrijetlu šūdrama. Veliku prijetnju predstavljali su i strani narodi koji su prodirali na prostor Indije u razdoblju nakon vlasti Maurya: baktrijski Grci, Parthi, Skythi, Kušāni (uspostavljanjem strane vlasti gubi se vjerska i politička moć brahmana). Na temelju ovih pretpostavaka Olivelle dolazi do zaključka da je Manuov zakonik nastao u doba Kušāna (1. – 2. stpljeće nove ere), te da je glavni cilj Mānavadharmasāstre bio uspostavljanje veze između političke moći i vjerskog utemeljenja – time se osigurava privilegirani položaj brahmana unutar društva (brahmani, autori Manuova zakona, tako su bili oslobođeni smrtne kazne, plaćanja poreza, te pljenidbe imovine). Nadalje, pozicija i društveni status svećeničkoga staleža vidljiv je i iz činjenice da je 38,6% strofa (1034 strofe) posvećeno brahmanima, a još 36% strofa kralju (971 strofa), dok su drugi staleži sa svim temama o postanku svijeta, oslobođenju i tako dalje, svedeni na preostalih 25%. Agenda Manuova zakonika je dvostruka: zakonik poručuje brahmanima kako se treba vladati pravi brahman koji je odan vedskom učenju, a kraljevima poručuje kako treba vladati pravi kralj koji je odan brahmanima i koji pravedno vlada ljudima. (Olivelle, 2005, str. 38, 39 i 40) To je i jedan od razloga zašto je autor Manuova zakonika mitski. Tako se iz svega gore navedenog može zaključiti kako slika staroindijskoga društva u Manuovu zakoniku nije realistična, nego normativna (odatle i atribut "kanonska" u naslovu rada). Zato i nedostaje mnogo toga što bi se htjelo znati, odnosno, mnogo toga je konstruirano (kao primjerice to da se strani narodi predstavljaju kao "miješane kaste" ili da su "skriveni" pod nazivom "šūdra"). Također, iako su brahmani sebe stavljali na vrh društvene ljestvice, u stvarnome životu kšatrije su imali veću

moć i bogatstvo (zato se i mnogo strofa posvećuje kšatriyama, i to osobito kralju). Nadalje, brahmani su često umanjivali ulogu vaiśya, te osobito śūdra koji ne dijele vedsku baštinu na kojoj se temelji ugled brahmana. No, bez obzira na to što Manuov zakonik nije realističan i što njegov sadržaj u velikoj mjeri predstavlja ciljeve i zamisli brahmana koji su svoje ideje pretočili u zakon, te time izrazili svoje pretenzije na najviši položaj i status u društvu, podaci koji se iznose unutar zakona daju uvid u stanje tadašnjega društva. Osim toga, Manuov zakonik tumači sustave varṇa i āśrama, termine kao što su sakramenti, iznosi organizaciju osamnaest *vyavahāra*, "sudskih postupaka" (iz redoslijeda nabiranja osamnaest *vyavahāra* može se uočiti koji su slučajevi najčešće doveli do sporova i sudnice – najčešći su slučajevi oni koji pripadaju individualnim i grupnim raspravama, potom krivično pravo, obiteljsko i privatno pravo, te naposljetku, pravila koja se tiču javnog reda i mira (u odnosu na djelo Nāradaśmṛti i djelo Yādñavalkyaśmṛti, *vyavahāra* u Manuovu zakoniku manje je sistematična i jasna)), potom pravila djelovanja u vrijeme kada ima nevolje (stind. *āpadi karmavidhiḥ*). Ova posljednja pravila javljaju se u okviru desete *adhyāye* i prema mišljenju Olivella, vrijeme nevolje upućuje na dekadentnost tadašnjeg društva. Manuov zakonik to signalizira *miješanim staležima* (to i ne bi bio normativan dio Manuova zakonika, već deskriptivan). Na kraju, mnogo podataka o stanju u društvu daju okajni postupci, odnosno *okajanje* ili *prāyaścitta*. Riječ je o postupcima koji se uvijek iznova trebaju provoditi radi pročišćenja, a oni koji se ne pridržavaju tih propisa rađaju se opet sa sramotnim oznakama. Ono što je bitno uočiti jest da je *prāyaścitta* usporedna *vyavahāri* i *daṇḍi*, "kazni": nju propisuju brahmani za "griješnike", a *vyavahāru* nadziru kraljevi (kšatriye) i njihovi zastupnici na sudu koji određuju kaznu "krivcima". *Prāyaścitta* donosi plodove na razini *dharma* pojedinca, *karmana*, i time utječe na njegovu sudbinu i u onome svijetu i drugim životima, dok se *vyavahāra* odnosi na tijek ovoga svijeta i života na razini pragmatike i *arthe*. O organizaciji gospodarstva, vojske i administracije, pa i stvarnoga društva i svih *ḍāti* u njem, o materijalnoj kulturi i ostalome, u Manuovu zakoniku saznaje se više usput, negoli izravno. O tim podacima mnogo više govori *Arthaśāstra*, priručnik o politici koji se pripisuje brahmanu Ćaṇakya ili Kauṭilyi.

Važnost Manuova zakonika nije dovedena u pitanje činjenicom da je napisan od strane brahmana, te on nepobitno ostaje glavnim izvorom na području *dharmaśāstre* sve do danas.

SUMMARY

Canonical image of the Old Indian society according to the Manusmṛti

The *Manusmṛti* or *Laws of Manu* is the most important and earliest metrical *dharmaśāstra*. According to Patrick Olivelle, this work was composed during the time of the Kuṣāṇa Empire.

Manusmṛti has divine origin – the Indian god of creation, Brahman, proclaimed it to his son Manu, the progenitor of mankind, and Manu ordered his son Bhṛgu to proclaim it to the people. The exposition was subdivided into twelve chapters which regarding to the structure, can be divided into four parts – (1) creation of the world, (2) sources of dharma, (3) the dharma of the four social classes, (4) law of karma, rebirth, and final liberation. The most important is the third part (cāturvarṇasya dharmah: 2. 25 – 11. 266). That is the main topic of this paper.

The most precise insight into the fabric of ancient Indian society can be provided by an analysis of the regulations concerning the four *varṇas* – *Brahmins* (the priests), *Kṣatriyas* (the warrior class), *Vaiśyas* (production class) and *Śūdras* (class of those who serves others). Within the Laws of Manu, 38, 6 percent of the text is dedicated to Brahmins, and 36 percent to the Kṣatriyas. Along with the *varṇas*, the *āśrama* system plays a very important role. This system refers to the four distinct and legitimate periods of life or ways of leading religious life. In the first period of life a person is called *brahmacārin*, a celibate student, in the second *gṛhastha*, a married householder, in the third and fourth *vānaprastha*, a forest hermit, and *saṃnyāsīn*, a world renouncer. It is important to notice that the *varṇa* system regulates the hierarchy in society and the *āśrama* system regulates the proper flow of life. Within the *āśrama* system an important role is played by the *saṃskāras*, sacraments, complex domestic rituals which mark the entry into any particular period of life.

The Laws of Manu is written by Brahmins probably during the Kuṣāṇa period. Due to this fact, one can speculate about the social and political environment of the author(s) and the motivations for the composition of this work. The main goal for the author(s) was to protect the rights and privileges of the brahmanical class. After the period of the Maurya Empire and their ruler Aśoka – a Buddhist who founded "*the kingdom of dharma*" – Brahmins wanted to re-establish the old alliance between the political power and their religious role. This alliance would benefit both the Brahmins and the Kṣatriyas; the kings and Brahmins would have again the privileged position within the society.

However, the *Laws of Manu* has occupied the most prominent position among the Indian law books, the dharmaśāstras. Therefore the influence of the Manusmṛiti had spread far outside India and its text was widely studied and commented upon for many centuries.

LITERATURA

- Brereton, J. P. (2004). Dhárman in the R̥gveda . *Journal of Indian Philosophy* 00 , 1-41.
- Bühler, G. (1969). *The Laws of Manu*. New York: Dover Publications, Inc.
- Derrett, J. D. (1973). Dharmasāstra and juridical Literature. U O. Harrassowitz, & J. Gonda (Ur.), *A History of Indian Literature, Part of Vol. IV*. Wiesbaden.
- The Laws of Manu: with an introduction and notes*. (1991). (W. Doniger, & B. K. Smtih, Prev.) New Delhi: Penguin Books India.
- Gönc-Moačanin, K. (2002). *Izvedbena obilježja klasičnih kazališnih oblika: grčka tragedija – indijska nāṭya – japanski nō*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- Hilteibetel, A. (2010). *Dharma*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Horsch, P. (2004). From creation myth to world law: the early history of dharma. *Journal of Indian Philosophy* 32 , 423-448.
- Iveković, R. (1981). *Počeci indijske misli*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Ježić, M. (1999). *R̥gvedske upanišadi*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Ježić, M. (1987). *R̥gvedski himni*. Zagreb: Globus.
- Ježić, M., Jauk-Pinhak, M., & Gönc-Moačanin, K. (2001). *Istočne religije: (skripta za studente)*. Zagreb: Filozofski fakultet: Katedra za indologiju.
- Jolly, J. (1928). *Hindu Law and Custom*. (B. Ghosh, Prev.) Calcutta: Greater India Society Publication.
- Kane, M. P. (1941). *History of Dharmasāstra, Vol. II, Part I*. Poona: Bhandarkar Oriental Research Institute.
- Kane, M. P. (1941). *History of Dharmasāstra, Vol. II, Part II*. Poona: Bhandarkar Oriental Research Institute.
- Kane, M. P. (1946). *History of Dharmasāstra, Vol. III*. Poona: Bhandarkar Oriental Reserch Institute.
- Kane, M. P. (1973). *History of Dharmasāstra, Vol. IV*. Poona: Bhandarkar Oriental Research Institute.
- Katičić, R. (1973). *Stara indijska književnost*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- MacDonell, A. A. (1974). *A Sanskrit Gramma For Students*. Delhi: Motilal Banarsidass Publishers.
- MacDonell, A. A. (1979). *A Sanskrit grammar: for students*. Delhi, Varanasi, Patna: Motilal Banarsidass .
- MacDonell, A. A. (1983). *A Vedic grammar for students*. Delhi: Oxford University Press.
- Matišić, Z. (1996). *Elementi hindske gramatike*. Zagreb: Ibis grafika.

- McGregor, R. S. (1993). *Oxford hindi-english dictionary*. Oxford, Delhi: Oxford University Press.
- Monier-Williams, S. M. (2005). *Sanskrit-english dictionary*. Delhi: Motilal Banarsidass Publisher.
- Nene, G. Ś. (Ur.). (1982). *The Manusmṛti: with the "Manvartha-Muktāvalī" commentary of Kullūka Bhaṭṭa: with the "Maṇiprabhā" Hindī commentary by Haragovinda Śāstrī*. Varanasi: Chaukhambha Sanskrit Sansthan.
- Olivelle, P. (2000). *Dharmasūtras*. Delhi: Motilal Banarsidass.
- Olivelle, P. (2012). Kings, Ascetics, and Brahmins: The Socio-Political Context of Ancient Indian Religions. U V. Krech, & M. Steinicke (Ur.), *Dynamics in the History of Religions between Asia and Europe* (str. 117-137). Boston: Brill.
- Olivelle, P. (2005). *Manu's Code of Law*. New Delhi: Oxford University Press.
- Olivelle, P. (1993). *The Āśrama System: The History and Hermeneutics of a Religious Institution*. New York: Oxford University Press.
- Pandey, R. B. (1969). *Hindu Saṃskāras: Socio-Religious Study of the Hindu Sacraments*. Delhi: Motilal Banarsidass Publishers.
- Solar, M. (1977). *Teorija književnosti*. Zagreb: Školska knjiga.
- Stenzler, A. F. (1980). *Sanskrtška počētnica*. (R. Sibila, Ur., & K. Krnic, Prev.) Berlin - New York: Ibis grafika.
- Sternbach, L. (1965). *Juridical Studies in Ancient Indian Law, Part I*. Delhi: Motilal Banarsidass.
- Sternbach, L. (1981). Manu-smṛiti with Nine Commentaries by Medhātithi, Srvarjñanārāyaṇa, Kullūka, Rāghavānanda, Nandana, Rāmacandra, Maṇirāma, Govindarāja and Bhāruci. (J. H. Dave, Ur.) *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 101, No. 2, 239-240.
- Winternitz, M. (1985). *History of Indian Literature, Vol. III*. (S. Jha, Prev.) Delhi: Motilal Banarsidass.
- Witzel, M. (1997). The development of the Vedic Canon and its Schools: The Social and Political Milieu. U M. Witzel (Ur.), *Inside the Texts, Beyond the Texts. New Approaches to the Study of the Vedas* (str. 257-345). Cambridge: Harvard Oriental Studies.